

Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa (GEKE)
Community of Protestant Churches in Europe (CPCE)
Communion d'Eglises Protestantes en Europe (CEPE)
Európai Protestáns Egyházak Közössége

Hajlék az időben

Protestáns istentisztelet Dél-, Közép- és Kelet-Európában
megőrzés és változások között

Esettanulmányok alapján

Fordította: Szentpétery Péter

GEKE Délkelet-Európai Regionális Munkacsoport

2011

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
1. Az istentisztelet – Isten sokféle kegyelmének MEGJELENÍTÉSE.....	5
1.1. Istentisztelet az idő forгатagában – megbízás az Európai Protestáns Egyházak Közössége (GEKE) 6. nagygyűlésétől.....	5
1.2. A tanulmány fő kérdése és céljai.....	6
1.3. A tanulmány módszere és felépítése.....	6
1.4. Hajlék az időben.....	7
2. Változóban az istentiszteletek – jellegzetes példák a munkacsoport egyházaiból.....	8
2.1. A migráció – kihívás az istentiszteletnek – Olaszország Valdens és methodista egyházak uniója.....	8
2.2. Methodista istentiszteletek keleten és nyugaton.....	9
2.3. Istentisztelet a nagyvárosban.....	11
2.3.1. Az istentisztelet mint a városi élet ellenpontja – Svájc.....	11
2.3.2. Nemzeti és kulturális identitás az istentiszteleten Romániában.....	12
2.3.3. Nemzetközi gyülekezetek a nagyvárosokban – Ausztria.....	13
2.3.4. Járókelők gyülekezete és city-templom – Németország és Svájc.....	14
2.4. A legkisebb szórványgyülekezetek.....	15
2.4.1. Megmaradt evangélikus gyülekezetek – Románia.....	15
2.4.2. Újjáalakult kicsiny gyülekezetek – Ukrajna.....	16
3. Átalakuló társadalmi környezet.....	17
3.1. Az elmúlt évtizedek változásai Európában.....	17
3.1.1. Fejlemények az átalakuló országokban.....	17
3.1.2. Oroszország – egy világhatalom új önmeghatározása.....	18
3.1.3. Nyugati országok.....	18
3.2. Változóban az egyházak.....	18
3.2.1. Az egyházak szerepe a rendszerváltásban.....	18
3.2.2. Egyházak az új államokban.....	19
3.2.3. A múlt feldolgozása.....	19
3.3. A változások hatása a gyülekezeti életre és az istentiszteletre Kelet-Közép-Európában	19
3.3.1. A nemzeti-homogén struktúrák eltűnésének hatása a helyi gyülekezetekre.....	19
3.3.2. A munkakeresés és a vidékről való menekülés hatása a helyi.....	20
3.3.3. A helyi gyülekezetek nehézségei a hátrányos helyzetűek és a változások.....	20
3.3.4. Bevándorlók új otthona a gyülekezetekben.....	20
3.4. Posztmodern társadalmi orientáció.....	21
3.5. A posztmodern ember önértelmezése.....	22
3.5.1. Individualizálódás és közösségi igény.....	22
3.5.2. A spiritualitás és ünnep igénye.....	22
4. Teológia és istentisztelet.....	24
4.1. Kommunikatív közösség.....	24
4.2. Az istentisztelet mint találkozás és közösség.....	24
4.2.1. Isten az igehirdetésben, a keresztségben és az úrvacsorában találkozik az emberrel	24
4.2.2. Isten találkozik az emberrel, aki hálával, magasztalással és hitvallással válaszol.....	25
4.2.3. Isten találkozik az emberekkel, akik közösségbe kerülnek egymással.....	25
4.3. Az istentisztelet mint a gyülekezeti munka vonzásközpontja.....	26

5. Az istentiszteleti ünneplés a munkacsoport egyházaiban.....	27
5.1. Az istentisztelet mint ünnep	27
5.2. Ige és szentség a protestáns istentiszteleten	28
5.2.1. Az ige a protestáns istentiszteleten.....	28
5.2.2. Az úrvacsora ünneplése.....	29
5.3. Az istentisztelet liturgiai formálása.....	30
5.3.1. Liturgiai reformok a társadalmi változások között	30
5.3.2. Régi liturgikus formák újragondolása	31
5.3.3. A liturgia egységesítése.....	32
5.3.4. Nyelv és liturgia	32
5.4. Ének és zene a protestáns istentiszteleten	33
5.4.1. Egyházzene – az evangélium hangja.....	33
5.4.2. Gyülekezeti ének az istentiszteleten.....	33
5.4.3. A gyülekezetek énekkincse	34
5.4.4. Énekkari munka és hangversenyek – kulturális esemény vagy missziói alkalom?	35
5.4.5. Egyházzenei képzés és minőségbiztosítás.....	35
5.5. Az istentisztelet esztétikájáról: tér és idő	35
5.6. Vezetés és részvétel.....	36
5.7. Összefoglalás: növekvő közösség	36
6. Új istentiszteletek a változó társadalomnak	38
6.1. Alternatív istentiszteletek	38
6.2. Rövid istentiszteleti formák	39
6.3. Istentiszteletek az élet folyamán	40
6.3.1. A kazuális szolgálatok mint missziói alkalmak	40
6.3.2. A kazuális szolgálatok kapcsolódása a gyülekezethez.....	40
6.3.3. Kazuális szolgálatok utólag az egykori Szovjetunióban	40
6.3.4. Egyesek megszólítása.....	41
6.3.5. Különleges kazuálék.....	41
6.4. Istentiszteletek társadalmi alkalmakon.....	41
6.4.1. Az egyházak közreműködése állami és közintézményekben.....	42
6.4.2. Az egyházak közreműködése a civil társadalomban.....	42
6.4.3. Istentiszteletek katasztrófák idején.....	43
6.4.4. Egyházi kínálat a társadalomnak.....	43
6.4.5. Ökumenikus és vallásközi rendezvények.....	43
6.5. Az istentiszteletek professzionalizálása	44
6.6. Istentiszteletek a médiumokban	44
6.7. Összefoglalás: istentisztelet és társadalom.....	45
7. Hajlék az időben – felismerések és távlatok	46
7.1. Az istentisztelet alapforma és új forma között	46
7.2. Az istentisztelet fejlődése a munkacsoport egyházaiban	46
7.2.1. Protestáns gazdagság és új kérdések	46
7.2.2. Sokféleség és új elkötelezés – agendareformok és alternatív istentiszteletek.....	47
7.2.3. Protestáns istentisztelet és ökumenikus közösség	47
7.2.4. Istentisztelet a gyülekezetben és a társadalomban	47
7.2.5. Istentisztelet kelet-nyugati összehasonlításban	47
7.2.6. Az egyén és a közösség istentisztelete	48
7.2.7. A gyülekezeti közösség új átélése és az egyház újragondolása az istentisztelet felől	48
7.3. Kritériumok az egyházi istentiszteleti kultúra változásaihoz.....	48
7.4. Következtetések és buzdítás a munka folytatására.....	49

7.4.1. Az istentisztelet az eszmecsere és a találkozás középpontjában	49
7.4.2. Javaslatok közös istentiszteleti liturgiára	50
7.4.3. Istentisztelet és oktatás	50

A fordító megjegyzése:

A tanulmányban szereplő speciális utalásokat a lehető legrövidebben igyekeztem megmagyarázni. Emellett néhány helyen, ahol szükségesnek tűnt, rövid kiegészítéseket tettem. Mindezek szögletes zárójelben [] szerepelnek, jelezvén, hogy nem részei az eredeti szövegnek.

1. Az istentisztelet – Isten sokféle kegyelmének MEGJELENÍTÉSE

Keresztyének milliói járnak minden vasárnap istentiszteletre Európa protestáns egyházaiban. Különböző jellegű gyülekezetek, fő- és mellékállású alkalmazottakkal, kántorokkal, lelkészekkel, nagy odaadással és sok szeretettel formálják az ünnepi alkalmakat. Minden héten újra megtartják az istentiszteletet, részben több évszázados hagyományok nyomán. Európa minden nyelvén imádkoznak és prédikálnak, különböző liturgiák szerint élnek az úrvacsorával, különböző stílusban énekelnek, óriási katedrálisokban és kicsiny falusi templomokban –, így teszik hallhatóvá az evangéliumot.

Az istentiszteletek máshol és máskor is sokszínűek: esküvői vagy temetési, rádiós, televíziós vagy internetes istentisztelet. Nagy, nyilvános rendezvényeken, de katasztrófák alkalmával is sor kerül rá, és iskolákban vagy idősotthonokban is tartanak istentiszteleteket. Alig-alig áttekinthető és mindig újra meglepetéssel szolgál az istentiszteletek bősége a mindennapokban.

Biztató, hogy milyen gazdag az istentiszteleti gyakorlat, ami egyszerre ajándék és feladat. Az istentisztelet meghatározza az egyházakat, és hordozza az embereket. A jelen tanulmány hálásan összegyűjti a vonatkozó tapasztalatokat, és megkísérel ezek gazdagságát kibontani. Az a célja, hogy összekösse a regionális munkacsoport egyházainak tapasztalatait, és megláttassa a közöset a sokféleségben. Az országhatárokat, továbbá a nyelvi és felekezeti határokat átlépve át így is növekedhet az istentiszteleti közösség.

1.1. Istentisztelet az idő forгатagában – megbízás az Európai Protestáns Egyházak Közössége (GEKE) 6. nagygyűlésétől

A Leuenbergi Egyházközösség [a GEKE elődszervezete 2003-ig] 5. nagygyűlése 2001-ben Belfastban kifejezte azt az akaratát, hogy a résztvevő egyházak lelkileg is szorosabban összenőjenek. A GEKE Elnöksége pedig a 6. nagygyűlésen 2006-ban Budapesten nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az Európai Protestáns Egyházak Közössége „mindenekelőtt istentiszteleti közösség”, amely az istentisztelet rendszeres megtartásában fejeződik ki.¹ Ezért a budapesti nagygyűlés azt javasolta a zárónyilatkozatban, hogy külön tanulmány foglalkozzon közelebbről az istentisztelet témájával: „Állandó feladat, hogy az istentiszteletet kapcsolatban és kölcsönhatásban legyen az élet különböző területeivel. Sok protestáns egyházban nagy odaadással látják el ezt a feladatot. Fontos, hogy megállapítsuk a szükséges változtatások kritériumait, de közben ne hanyagoljuk el a felekezeti jellegzetességeket és a helyi hagyományokat sem, mivel ezek az identitás meghatározó részei.”²

A GEKE Tanácsa magáévá tette a nagygyűlés kezdeményezését, és „Az istentisztelet az idő forгатagában” címmel megbízta a Délkelet-Európai Regionális Munkacsoportot a tanulmányi munkával. A munkacsoport a jelen a tanulmányban mutatja be az eredményeket.

A csoport egyházainak konkrét példáiból indul ki, majd a regionális és felekezeti

¹ Bericht des Präsidiums – Vollversammlung Budapest 2006, Gemeinschaft gestalten – Evangelisches Profil in Europa, 1. o.

² 6. Vollversammlung der Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa (GEKE) – Leuenberger Kirchengemeinschaft –, 12-18. 9. 2006 in Budapest, SCHLUSSBERICHT, Freiheit verbindet, 9. o.

különbségekkel is foglalkozik. Eközben mindannyiszor felhívja a figyelmet azokra a közös kihívásokra, amelyekkel az egyházak a régió túl is szembekerülnek.

1.2. A tanulmány fő kérdése és céljai

A GEKE szószéki és úrvacsorai közösségként istentiszteleti közösség. Ez különösen is igaz a Délkelet-Európai Munkacsoportra. Az istentisztelet közös ünneplése a csoport megalakítása óta a közösség lényeges eleme, éppen a hidegháború nehéz korszakában. Azt is fontos látnunk, hogy a regionális munkacsoport egyházai szórványegyházak, azaz kisebbségi helyzetben vannak. Éppen ezeknek az egyházaknak és gyülekezeteknek az istentisztelet mind befelé, mind kifelé a közlés és az önazonosság lényeges, néha majdhogynem egyetlen formája. A munkacsoport egyházainak találkozásakor újra meg újra felismertük és átértékeltük az istentiszteleti ünneplés gazdagságát. A sokszínűségről folytatott eszmecsere és közben a határainkon átívelő kötelék felismerése szintén fontos témája volt a találkozásoknak –, még azelőtt, hogy a tanulmányra a budapesti nagygyűlés után sor került. A csoport munkája újabb távlatot kapott a budapesti megbízással: gyűjtsék össze, hogy milyen új kihívásokkal szembesülünk az istentiszteleti életben az utóbbi évek és évtizedek rohamos társadalmi változásai következtében. Állandó konkrét kérdéseink a következők voltak:

1. Az 1989-es év eseményei döntő változásokat indítottak el az európai egyház és társadalom számára. Milyen hatásuk volt ezeknek a folyamatoknak a munkacsoport egyházainak istentiszteleti életére?

2. A nyugati egyházakban az individualizáció és a pluralizáció befolyásolja az istentiszteleti kultúrát. Az egykori keleti tömb országokban mennyire találkozhatunk hasonló fejleményekkel?

3. Európa összenő. Különböző nyelvű, hagyományú vagy különböző kultúrkörökből származó emberek élnek együtt és egymás mellett. Hogyan fogadják istentiszteleteiken a munkacsoport egyházai ezeket a kihívásokat?

4. A munkacsoport jó néhány egyháza szélsőségesen kisebbségi helyzetben él. Milyen hatással van ez az istentisztelet alakulására?

5. A munkacsoport egyházai a vasárnapi istentiszteletet egyházként való létük fő kifejezési formájának tekintik. Hogyan viszonyul istentiszteleteiken ehhez az igényhez a megélt gyakorlat?

6. A GEKE-nek közös teológiai alapja van a Leuenbergi Konkordiában. Milyen kritériumok adódnak ebből az istentiszteletre vonatkozóan?

1.3. A tanulmány módszere és felépítése

A jelen tanulmány a GEKE Délkelet-Európai Munkacsoportjának többéves tapasztalatcseréje nyomán készült. A példák és esettanulmányok a küldöttek írásos javaslataira épülnek, amelyeket a saját egyházuk istentiszteleti életével kapcsolatban foglalmaztak meg. A jellegzetes példákat kiválogattuk és szerkesztettük. A tanulmány stílusát ezért az istentiszteleti tapasztalatok határozzák meg. Így nincs mit csodálkozni azon, hogy a végül bekerült esettanulmányok jelentős helyet foglalnak el, méghozzá külön fejezetben. De a többi fejezet sem egyszerűen csak visszautal ezekre, hanem szintén a tapasztalatokon tájékozódva érvel.

Az esettanulmányok (2. fejezet) az istentiszteleti kultúra változásának jellegzetes példáit mutatják be a munkacsoport egyházainak életéből. E változás közelebbi meghatározása, a konkrét változások súlypontjainak megállapítása, a folyamatok esélyeinek, de egyúttal

nehézségeinek néven nevezése az elemzés feladata a tanulmány többi részében. Ehhez először is a társadalmi keretfeltételeket és a változás érzékelésének mintáit mutatja be (3. fejezet), majd teológiai irányutatást kapcsol hozzájuk (4. fejezet). A társadalmi keretfeltételek és a teológiai távlatok után a következő fejezetekben először az istentisztelet sokszínűségben történő megéléséről szól (5. fejezet), majd az istentisztelet kibontakozására tekint a változó társadalomban (6. fejezet). Végül „Felismerések és távlatok” címmel (7. fejezet) összefoglalja az eredményeket, és szempontokat ad a további munkához.

1.4. Hajlék az időben

A „Hajlék az időben” címet azért választottuk, mert kifejezi az istentisztelet alapvető feszültségét a változás és az állandóság, a változtatható és a lényeges, az idő és az örökkévalóság között. [Vö. Zsolt 90.]

Az istentisztelet az állandóság helye, az az alkalom, amely az marad, ami volt, mivel itt az örök Istennel találkozunk. Hajlék, menedékhely az élet változásai között, elrejtettséget és otthont ígér. Ugyanakkor iránymutatással is szolgál az egyén életének alakítására nézve – a jelen kérdései és a nemzedékek láncolata között. Ez a hely azonban nem sziget, amely valahogyan véletlenül kiemelkedett az idő folyamából, hanem formáját tekintve sokféleképpen részese annak az időnek, amelyben lejátszódik. Hiszen Isten ígéje az időben történik, és benne nyeri el formáját. E megfogalmazás szerint a „hajlék az időben” figyelmeztetés, bátorítás és felhívás is: komolyan kell venni az időtényezőt, azért, hogy formát adjunk az emberek által átélt és sokszor elszenvedett idők változásának. Mivel Isten ígéje az időben szól, idővel az istentisztelet formája is változik. Az istentisztelet aktualizálás és megőrzés között találja meg a formáját. Így lesz Isten maradandó szolgálata [*Gottesdienst* szó szerint istenszolgálat, „tisztelete”] gyülekezete számára, és a gyülekezet válasza a mindenkori helyzetben. Az istentisztelet változóan, időbeli történésnéként teszi lehetővé a találkozást az örökkévalósággal. Egyúttal felhangzik az eszkatológikus reménység is, hogy a változó és múltó időben, minden időn túl ez a hajlék az örök hajlék előképe.

2. Változóban az istentiszteletek – jellegzetes példák a munkacsoport egyházaiból

2.1. A migráció – kihívás az istentiszteletnek – Olaszország

Valdens és metodista egyházak uniója

Az elmúlt évtizedek bevándorlási hullámaival többszázezer protestáns keresztyén jött Afrikából Olaszországba. Akkor is, ha csak töredékük talál rá a történelmi valdens és metodista gyülekezetekre, és keres lelki otthont bennük, (számos más etnikai szabadegyház is alakult), ez egyes valdens gyülekezeteket erősen megváltoztatott. Mindenekelőtt északon és a nagyvárosokban (Milánó, Róma, Palermo) gyorsította fel a protestáns bevándorlók érkezése a gyülekezetek növekedését. Sok kis szórványgyülekezetben a bevándorlók kerültek többségbe, vagyis a helyiek kisebbségi helyzetben találják magukat a saját egyházukban.

A bresciai valdens gyülekezet 150 évre tekint vissza, de csak néhány helyi családból állt. Az elmúlt 15 évben robbanásszerű fejlődésen ment keresztül a bevándorlási hullám következtében. A gyülekezeti tagok száma négyszeresére emelkedett. Körülbelül 80 százalékuk ghanai és más, többségükben afrikai fiatal családokból áll, mindenekelőtt metodista, és részben presbiteriánus háttérrel.

Mindez nagy kihívást jelent egy olyan felekezeti kisebbség identitása számára, amely évszázadok óta tudatosan vállalta a protestáns szórványegyház szerepét a római katolikus egyház által meghatározott olasz társadalomban, most pedig kisebbségbe került a saját házában. A kis hagyományos gyülekezetekben protestáns bevándorlók ezrei sajátos hitbeli hagyományaik, kulturális gyökereik és teológiai felfogásuk nyomán szakítópróba elé állítják a gyülekezetet az együttélés, a felépítés, szervezet és nem utolsósorban az istentiszteleti gyakorlat tekintetében.

A gyülekezetek különféleképpen válaszoltak erre a kihívásra.

- Egyesek más gyülekezeteknek vagy gyülekezeti csoportoknak is helyet adnak termeikben, de mindegyik rész a maga módján tartja az istentiszteletet, és önállóan szerveződik. Alkalmanként sor kerül kapcsolatfelvételre, eszmecserére, de ez nem különösebben célja az egymás mellett élésnek.
- Máshol helyiek és bevándorlók egyetlen gyülekezetet alkotnak. Itt különböző istentiszteleti lehetőségek vannak, a hagyományokra, kultúrákra, nyelvekre tekintettel. Ezekben a gyülekezetekben a különböző csoportok összeolvadását szeretnék elérni. Ezért ismételten sor kerül közös istentiszteletekre.
- A kísérletezést, hogy a helybelieket és a bevándorlókat egyetlen gyülekezetté olvassák össze, és ezt minden vasárnap közös istentiszteleten éljék meg, csak kevés gyülekezet vállalja. Ez azonban az integráció olyan modelljét kínálja, amely próbaköve lehet a megélt istentiszteleti közösségnek. Ezt a legmesszebbre menő modellt tekintjük át a következőkben.

Az ilyen, különböző kultúrák közötti hídépítő istentiszteletek kihívást jelentenek. Egyrészt őrizni kell a helybeli hívek identitását azzal, hogy az istentiszteletet (újra) felismerhetően a valdens hagyományok szerint alakítják. Másrészt a bevándorlókat megszólítva arra is gondot kell fordítani, hogy a közös istentiszteleten is mint sajátjukon

otthon érezzék magukat. Ahhoz, hogy ennek feltételeit megteremtsék, az istentiszteletnek többnyelvűnek kell lennie. Bár Bresciában túlnyomórészt olaszul tartják az istentiszteletet, és a Valdens Egyház istentiszteleti rendjét követi, a központi igehirdető rész, vagyis a textus felolvasása és a prédikáció két nyelven, olaszul és angolul zajlik. A lelkész(nő) az angolul beszélő többséget az igehirdetésben, de a köszöntésben és áldásban, az úrvacsorára hívásban stb. közvetlenül meg szeretné szólítani. Mivel azonban egyes első generációs bevándorlók csak a hagyományos ghanai *twi* nyelvet értik, az istentisztelet után még beszélgetést is tartanak a textusról ezen a nyelven.

Az énekek kiválasztásánál egyrészt a közös anyagból merítenek (hagyományörzés), továbbá egy ideje többnyelvű énekeket is használnak. Másrészt a másik hagyományból származó énekeket is tanulják és éneklük. Ehhez konkrét segítséget nyújt egy kétnyelvű énekeskönyv, amelyet néhány éve vezettek be, és rendszeresen használnak. Az énekeket nem csak orgonával, hanem hagyományos afrikai ütő- és ritmikus hangszerekkel kísérik. A közös istentiszteletekbe afrikai eredetű új elemeket is bevezetnek, pl. a táncot.

A bevándorlók lelki vezető személyiségei aktívan részt akarnak venni az istentiszteleten, a ghanaiak karizmáinak és adottságainak bele kell folyniuk. A Valdens Egyház 2008 óta ezért ajánl interkulturális továbbképző tanfolyamokat a vegyes gyülekezeteknek, ahol megpróbálják a migráns csoportok lelki vezetőit, a jövődő laikus prédikátorokat (mind helyieket, mind bevándorlókat) és lelkészeket (mind tutorokat) közös, interkulturális tanulási folyamatba bevonni. Ez mégis nagy kihívást jelent a gyülekezeteknek, a kulturális különbségekhez hasonlóan, pl. az idővel való bánás (a saját, a mások és az Isten idejével). Látszólag csak szervezési kérdések, mint az istentisztelet vagy az igehirdetés hossza, a kezdés időpontja, a pontosság stb. sok konfliktusra adnak lehetőséget.

Az olaszországi protestáns egyházak megpróbálták közös projekteket és stratégiákat kialakítani a különböző integrációs modellekhez: Az Olaszországi Protestáns Egyházak Szövetségében 2000-ben létrehozták az „Egyházként együtt” (*Essere Chiesa Insieme, ECI*) munkacsoportot, amely figyelemmel kíséri a gyülekezeteket a migráció és integráció kihívásai között.

A jövőben még rugalmasabb istentiszteleti modelleket kellene kialakítani, ahol a liturgikus elemek különféle hangsúlyozását és a különböző „prédikációs stílusokat” gyakorolhatnák, azért, hogy alkalmazkodni tudjanak a különböző igényekhez. Elképzelhető lenne a különféle istentiszteleti formák váltakozása, miközben nyitott kérdés marad, hogy ezek azután közösek legyenek-e.

Ha sikerül megvalósítani helyiek és bevándorlók között a közös istentiszteletet egy multikulturális gyülekezetben, úgy, hogy a különbségeket gazdagodásként élik meg, és közösen gyakorolják, akkor ez, legalábbis az aktuális olaszországi és talán európai valóságban társadalomkritikai és prófétai jel a rasszizmussal és kirekesztéssel szemben, hozzájárulva a sikeres integrációhoz

2.2. Metodista istentiszteletek keleten és nyugaton

Metodista egyház Németországban, Ausztriában és Szerbiában

A metodista egyház nem nemzetenként vagy tartományonként szerveződik, és így mint egyházi szervezet hidat képez kelet és nyugat között. Ugyanakkor azt is mindenképpen tekintetbe kell venni, hogy a metodista egyház ebben a három országban, tehát Németországban, Ausztriában és Szerbiában nagyon különböző körülmények között él. Nem csupán a kelet-nyugati összehasonlítás számít, hanem a felekezeti környezetet (protestáns, katolikus, ortodox) is figyelembe kell venni, amely jelentős befolyással van az istentisztelet formájára és fejlődésére.

A metodista egyházban mindhárom országban kötetlen imádságot mondanak. Fontos szerepe van a gyülekezeti éneknek. A hitvallást rendszerint csak úrvacsorai istentiszteleten, illetve különleges alkalmakkor mondják. A legtöbb gyülekezetben külön gyermekprogramról gondoskodnak. A gyermekek itt az istentisztelet elején jelen vannak, majd a vasárnapi iskolába mennek. A metodista egyházban nincs országokon átívelő, kötelező, hagyományos istentiszteleti rend. Sokkal inkább egy-egy fő forma alakult ki az egyes országokban, mégpedig a környezethez alkalmazkodva, illetve attól elhatárolódva. Ausztriában az istentisztelet felépítése nyilvánvalóan igazodik az evangélikus, illetve a római katolikus rendhez. Szerbiában ezzel szemben az istentisztelet inkább szabadegyházi jellegű, ahol a vasárnap délelőtti istentiszteleten nagyobb hangsúly kerül a liturgia elemeire.

Az istentisztelet menetéhez hasonlóan bizonyos mértékig a perikóparennden is felismerhető a környezet hatása. Németországban a lelkész feladata a textusválasztás. Sokan a protestáns egyházak perikóparendjéhez igazodnak. Egyes, mindenekelőtt fiatalabb gyülekezetekben fontos szerepük van a prédikációs sorozatoknak bizonyos témákról vagy bibliai könyvekről. Ausztriában a világméretű Egyesült Metodista egyház (*United Methodist Church*) rendjét használják, amely minden angolszász országban egyforma (*Revised Common Lectionary*), és amely – az evangéliumi textusokban – a katolikus rendnek is megfelel (hároméves ciklusok, amelyekben egy-egy szinoptikus evangélium van a középpontban). Szerbiában általában szabadon választják a lekiókat és a textusokat.

A közös éneklés nagyon fontos az istentiszteleten. Gyakran mondják, hogy „a metodizmus az énekből született” (*Methodism was born in song.*) Német nyelvterületen 2002 óta új énekeskönyv van, amely ökumenikusan is nagy figyelmet keltett. Ez az 1969-es énekeskönyvet váltotta fel, amely a hagyományokat elfeledve nagyrészt elhagyta a metodista énekkincset, és helyette reformációi, reformáció utáni és pietista énekeket tartalmazott. Az új énekeskönyv egyértelműen metodista jellegű, amely már az elrendezésében is megmutatkozik. Felépítése az Apostoli Hitvalláshoz igazodik. Sok ének angolszász területről származik, ezek új német fordításban szerepelnek, közöttük Charles Wesley 22 éneke, és más metodista költőké is. Külön figyelmet fordítottak arra, hogy különböző háttérű modern énekkincs is bekerüljön (Iona, [Iona szigete és Glasgow, Skócia, ökumenikus közösség] Taizé, Kirchentag [német egyházi napok]stb.). Különleges jellemzője a nemzetköziség. Így nem csupán európai [ill. angolszász] énekek találhatóak benne, hanem afrikai, latin-amerikai, karibi és kínai énekek is. Egyes énekek több nyelven is szerepelnek. Modern témákat is tartalmaznak. Természetesen az énekeskönyv tartalmazza a közös német nyelvű protestáns énekkincset, és számos ökumenikus éneket is. A *Colors of Grace* [a GEKE énekeskönyve] 167 éneke közül 99 megtalálható benne. A metodista énekeskönyvek régi hagyományát is megtartották: majdnem mindegyik négyszólamú kísérettel szerepel.

Ez az énekeskönyv nagy elismerésre talált, és német nyelvterületen gyakorlatilag minden metodista gyülekezetben, de másoknál is használják. Ausztriában hivatalosan iskolai tankönyvként ismerték el, és a hitoktatásban is bevezették.

Nem német nyelvű országokban, mint pl. Szerbiában rendszerint hagyományos énekeskönyveket használnak, amelyekben az ország nyelvén szerepel a protestáns énekkincs. Az új metodista énekeskönyveket nem [igazán] lehet ilyen kis nyelvi szigetekére lefordítani és megjelentetni. Ezenkívül modern énekek (részben karizmatikus háttérűek) is előfordulnak az istentiszteleten.

Az elmúlt húsz évben a hagyományos istentiszteleti formák alig változtak. Mindenesetre mindhárom országban sokkal szabadabban bánnak az ilyen istentiszteleti formákkal. Németországban és Ausztriában sok lelkésznél megnőtt az érdeklődés a liturgia iránt. Ugyanakkor a liturgikus elemekről való messzemenő lemondásnak és az istentisztelet korszerű „moderálásának” tendenciája is megfigyelhető. Az istentisztelet „üggyfélbarátságának” kérdése mára sokkal hangsúlyosabbá lett.

Mivel úgy tűnik, hogy Szerbiában alig lehet elérni az ifjúságot a hagyományos istentisztelettel, egyes lelkészek az ünneplés és az öröm elemeit modern énekekkel próbálják kifejezni. Növekszik az igény, hogy a hagyományos istentiszteleten túl bizonyos célcsoportokat is megszólítsanak, akik különben nem vennének részt a főistentiszteleten.

Nőtt a laikusok részvétele, szerepük nagyon fontos az istentisztelet alakításában és a közreműködésben. Liturgusként, lektorként, úrvacsorai segítőként közreműködnek, és megfelelő képzettség esetén igehirdetői szolgálatot is végeznek. Sok úrvacsora nélküli istentiszteleten mindhárom országban csak laikusok szolgálnak.

Ausztriában már több mint húsz éve minden fontos ünnepen és rendszerint a hónap első vasárnapján van úrvacsora. Mindenféle korú gyermekeket is várnak. Németországban az elmúlt húsz évben hasonló gyakorlat alakult ki. Korábban évente csak 4-6 alkalommal volt úrvacsora. Szerbiában továbbra is ritkán, 5-6 alkalommal van úrvacsora. Gyerekek csak a konfirmáció után (13 éves kor) vehetnek részt. Az úrvacsorának általában külön liturgiája van. Németországban és Ausztriában négy különböző (hagyományos és modern) liturgia közül választhatnak az énekeskönyvben. Szerbiában három úrvacsorai liturgiát használnak. Az úrvacsorai liturgiák száma növekedett az elmúlt húsz évben.

2.3. Istentisztelet a nagyvárosban

A nagyvárosok központjában történt változások új koncepciókat tesznek szükségessé az istentiszteletek helyszínében és gyakorlatában. Svájci, németországi, továbbá ausztriai és romániai példák illusztrálják a nagyvárosi fejleményeket.

2.3.1. Az istentisztelet mint a városi élet ellenpontja – Svájc

A belvárosok láthatóan egyre jobban elnéptelenednek. Az egyházi épületek egyre nagyobb anyagi terhet jelentenek a zsugorodó gyülekezeteknek. Fordítva pedig: egyre kevesebb a hely városban, a nyilvános helyiségeket privatizálják, a szakrális terek banképületekké, bevásárlóközpontokká és stadionokká változnak. Az egyházak számára ez azt jelenti, hogy a parókiális struktúrák mellett egyre inkább nem parókiális struktúrák: repülőtéri, bevásárlóközponti, városi vagy pályaudvari templomok is létrejönnek. Ezzel az új hálózattal kell az egyházaknak helyüket és közönségüket „meghódítani”. Az egyház versenyhelyzetben találja magát számos szekuláris ajánlással.

A nyitott belvárosi templomok központi fekvését ki lehet használni, és lelki szükségletek miatt sokan felkeresik őket. A városi templomok az emlékezés és reménység terei, a város ismeretének és lelkiismeretének részét képezik. Tanúi az elérhetetlennek az elérhetőben, az örökkévalónak a múlandóban. Ebben az idegenségben történik az „istentisztelet” a mindennapok hajszájában, a hagyományok pusztulása között. A vasárnapi istentisztelet egyre inkább alkalmatlan időpontnak bizonyul a város szabadidő-kínálatában. Más istentiszteleti ajánlatok viszont megtöltik a helyiségeket. Az egyházakat akkor veszik észre, ha próféta értékű ellenprogramot képesek kínálni a városi élettel szemben: vendégszeretet a névtelenséggel, csend a zajjal és a hajszával, eredetiség és szerénység a kommersszel szemben. Az egyház ott is vonzó tud lenni, ahol és amikor nem fő rendező, hanem a város programjaihoz csatlakozik vagy rájuk hivatkozik (cirkusz, fesztiválok, vásárok, iskolák, sport- és kulturális események stb.).

A városi templomok miliók [életmód, kultúra, értékek által meghatározott csoportok], célcsoportok és nyelvek szerint próbálják magukat profilírozni. Vannak gyógyító és áldó

istentiszteletek, családi/generációs csoportok, kísérleti istentiszteletek, más vallásúak iránt nyitott templomok, integrációs célú istentiszteletek bevándorlóknak, bizonyos kegyességi stílusú istentiszteletek, hagyományos vasárnapi istentiszteletek, kulturális rendezvényekhez kapcsolódó istentiszteletek, eseményekhez kapcsolódó istentiszteletek, istentiszteletek magas intellektuális és zenei igényű résztvevők számára stb.. Az egyházi helyiségek ilyen célú megnyitásával, az istentiszteleti és a kegyességi gyakorlat sokszínűségével a vasárnapi istentisztelet elveszíti monopolhelyzetét. Helyére egyéni és közösségi lelki tapasztalatok lépnek, különböző napi és heti ritmusban.

A városi templomlátogatók különböző kultúrákból, különböző igényekkel, szándékokkal és kívánságokkal jönnek. A vallási élettel kapcsolatos felmérések világosan megmutatják, hogy a hasonló gondolkodásúak közösségét keresik. A jóddli barátai a templomban az istentiszteleten is azok szeretnének maradni. Hasonló sorsúak fokozottan együtt szeretnének lenni: elhunyt gyermekek szülei, AIDS-betegek stb. A városi kegyesség vagy lelkiség inkulturációja abban mutatkozik, hogy a személyes szükségletek (békesség önmagával és Istennel, gyermek kereszttelője stb.) és a kulturális igények (szép zene, térélmény, ablakok) egyetlen hangulattá és légkörré alakulnak. Az istentiszteletet sokoldalú kezdeményezésként élik meg, és a hangverseny a városi templomban vallási élménnyé lesz.

Korábban a városi templomokat a város teljes lakosságának építették, és a reformáció a békességtéremtés funkciójával látta el őket az egybegyűlt keresztyén gyülekezet és a kívül az istentisztelet alatt nyugalmas és fegyelmezett keresztyén város számára. Ma újra tolmácsolni lehetne a *treuga Deinek* [a 11. századtól kezdődően Franciaországból: a fegyveres harc tiltása ünnepek idején, és arra való készüléskor], az Isten békéje megőrzésének ezt a tipikusan reformációi szerepét, mint menedék- és óvóhelyet a lüktető nagyvárosi életben, mégpedig a felekezeti és talán a vallási korlátokat átlépő imádkozás gyakorlására. Így a városi templomok az új városnegyedekben és a vonzasközpontokban létrehozott vallásközi „csendszobákkal” együtt az új egyháziasság előfutárai lennének.

2.3.2. Nemzeti és kulturális identitás az istentiszteleten Romániában

Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház

A vasárnapi istentisztelet a bukaresti nagyvárosi gyülekezet számára a gyülekezeti élet csúcspontját jelenti. Benne tetőzik a felekezeti identitás és az etnikai öntudat. Az istentisztelet ezért mindig több, nem csupán kultikus tisztelet, hanem a közösségi érzés ápolása. A kisebbség számára a nagyvárosi helyzetben minden istentiszteleti alkalomnak személyes eleme is van. A különböző származású emberek összejönnek, találkoznak, eszmecserét folytatnak, és kapcsolatokat építenek. Így az istentisztelet a valahova tartozás érzését közvetíti, a szélsőséges szóránnyhelyzetben az otthonét. Az istentisztelet ezáltal a találkozás helye lesz. Nem ritkán az istentisztelet határozza meg a saját lelkiséget, elhatárolva más felekezetektől. Bukarestben az istentiszteleti gyülekezet széles szociális spektrumot fog át. A résztvevők különböző korú, hivatású, felfogású, nyelvű és kultúrájú emberek. Így minden istentisztelet valódi kihívás a résztvevőknek. Német nyelvű istentiszteletként Bukarestben vonzó a nemzetközi résztvevők és változó látogatók számára. A gyülekezet lényeges ismertetőjele, hogy – a hagyományos kereteken belül – nagyon nyitott az új liturgikus formákra. Új énekek, imádságok és perikópák mai német nyelven, az imádságok különböző formái, dialógus-prédikációk mind-mind gyakorlatban vannak. Egy nagyvárosi gyülekezet minden lehetséges istentiszteleti formára nyitott, mint például az ifjúsági és családi istentiszteletek, zenei estek, továbbá ökumenikus imádságos istentiszteletek. Ezek azonban nem pótolják a hagyományos vasárnapi istentiszteletet, nem jelentenek alternatívát vele szemben.

Az egyházzene központi szerepe van. A gyülekezetnek van énekkara (Luther Márton kórus), és barokk zenei együttese. Ezekhez jön a két történelmi orgona. Így rendszeresen rendeznek hangversenyeket, amelyek változatos közönséget vonzanak, elsősorban nem a gyülekezet tagjait, hanem a zene barátait. Az evangélikus egyház ezáltal jelentős kulturális tényező Bukarestben. Magát az istentiszteletet azonban aligha tekintik kulturális ajánlatnak. Különlegességével és szakralitásával emelkedik ki, és nem sorolható be a német nyelvű kultúrprogramok közé. Aki istentiszteletre megy, az a lelke miatt megy, és nem a kultúra ápolásáért.

Az istentisztelet német nyelven folyik, ami egyúttal hitvallás és identitás. Egyre jobban érezhető azonban, hogy már nem mindenki beszéli a németet, ezért alternatív formákat keresnek. Bukarestben jelenleg többféle lelki alkalom van románul: minden reggel áhítat és a hónap első vasárnapján román nyelvű igeolvasás vagy imádság. Minden istentiszteleten az ország nyelvén is összefoglalják az igehirdetést. A kazuális alkalmak vagy kétnyelvűek, vagy teljesen románul folynak. Az utóbbiakon nagy érdeklődésre számíthatunk. Szintén sokan jönnek különleges ünnepi istentiszteletekre, mint a húsvéti virrasztás, karácsonyeste, konfirmáció, ökumenikus imádságos istentiszteletek.

2.3.3. Nemzetközi gyülekezetek a nagyvárosokban – Ausztria

Bécsben a Metodista Egyház angol nyelvű gyülekezete (*English-speaking United Methodist Church*) tipikus példája a nagyvárosi nemzetközi gyülekezetnek (www.esumc.at). Az istentiszteleten majdnem 40 nemzet képviselői jönnek össze, a résztvevők egyharmada fekete. Menekültek, diákok, üzletemberek, bevándorlók, követségi és ENSZ-alkalmazottak, továbbá turisták. Egyesek csak rövid ideig vannak Bécsben, mások több évig. Az átlagos tartózkodási idő (a turistákat nem számítva) három év. Az átlagéletkor viszonylag alacsony, sok a gyermekes család. Ezért az istentisztelettel párhuzamosan nagyon igényes vasárnapi iskolai programról is gondoskodnak, hat korcsoportban. Idősebbekkel alig lehet találkozni. A legtöbben legkésőbb a nyugdíjkorhatár elérésekor hazatérnek. A résztvevők nem csupán különböző országokból és kultúrákból jönnek – sokuknak az angol egyáltalán nem anyanyelve –, hanem különböző felekezetekből is. A nemzetközi gyülekezetekben, úgy tűnik, nincs túl nagy szerepe a felekezeti hovatartozásnak. Ennél fontosabb az istentisztelet stílusa, a gyermekprogramok minősége, a fiataloknak szóló alkalmak, az elérhetőség és a személyes kapcsolatok. Ennek következtében gyakran változik az istentisztelet stílusa, azért hogy a lehető legtöbb résztvevőnek megfeleljen. A hónap első vasárnapján rendszerint hagyományos istentisztelet van orgonával és klasszikus énekkarral, a második vasárnapon kortárs istentisztelet modern énekekkel, szabadon alakítva, gospel kórossal. A harmadik vasárnapon afrikai stílusú istentisztelet következik, dobokkal és afrikai kórossal. Szabálytalan időközökben koreai és kínai keresztyének tartják az istentiszteletet. Jónak bizonyult az a gyakorlat, hogy az istentiszteletet bizonyos hagyományok szerint tartják, ahelyett, hogy keverni próbálnák a különböző hagyományokat és stílusokat. A résztvevőknek csak körülbelül a fele jön valamely metodista egyházból. A többiek presbiteriánus vagy protestáns szabadegyházakból kerülnek ki, egy kis részük pedig katolikus.

Az istentisztelet vasárnap 11.15-kor kezdődik. Utána sokan ott maradnak egy egyszerű ebédre. A legtöbben hoznak valamit (*pot luck*), amit elosztanak. A fiatalok és egyes gyermekes családok délután is maradnak. Mivel a résztvevők között nagy a jövés-menés, és csak kis részük marad hosszabb ideig kapcsolatban a gyülekezettel, csekély a történelmi hagyomány tudata. Bár a gyülekezet elsősorban itt és most él, annál elevebben és sokszínűbben éli életét.

2.3.4. Járókelők gyülekezete és city-templom – Németország és Svájc

A nagy belvárosi templomok különleges kihívásokkal kerülnek szembe. Nürnbergben például a belvárosban kis területen több nagy történelmi templom található. Miközben a gyülekezet területén számtalan ember dolgozik a bankoknál, a közigazgatásban, a nagy áruházakban és az exkluzív butikokban, már alig lakik valaki a városközpontokban. A vasárnap délelőtti istentisztelet idején – a hétköznapokkal szemben – a belváros majdhogynem kihalt. A város ritmusa sok rendezvénnyel, különösen is szombat estéknél ellentéte a másnap délelőtti istentisztelet idejének. Így tehát kicsi a vasárnapi istentiszteleti gyülekezet, még akkor is, ha az istentisztelet különleges egyházzenei program vagy más egyéb jeles produkció miatt vonz még máshonnan embereket.

Zürichben is csak egy kis gyülekezet találkozik az istentiszteleten a belvárosi templomban. Ez túlnyomórészt anonim csoport mindig új arcokkal, akik egyszer felbukkannak, majd újra eltűnnek. Nagyrészt megviselt, lelkileg, szociálisan, anyagilag rossz helyzetben lévő emberekből áll. Minden istentisztelet a nulláról indul, egy prédikációsorozatban sohasem lehet arra számítani, hogy a résztvevők [nagyobbrészt] legutóbb is ott voltak. Lehetetlen a gyülekezet építését és képzését valamilyen rendszer szerint kialakítani. Ez az éneklésre is igaz. Minden vasárnap mások az énekek. Szinte lehetetlen valamilyen havi éneket gyakoroltatni. Ezért az ének és az aktív részvétel gyakran gyenge az istentiszteleten.

Nürnbergben naponta van lehetőség rövid áhítaton való részvételre, amely rendszerint nagyon egyszerű: orgona, igeolvasás, rövid igehirdetés, ének, imádság; az egész kb. 15 perc. A résztvevők száma erősen ingadozik, néha egy kis társaság, 15 ember szétszórva a templomban, karácsony előtt azonban száznál jóval többen is lehetnek. Csütörtökönként az áhítaton túl 18.30-kor úrvacsorai istentiszteletet is tartanak. Az istentisztelet első része sokkal rövidebb, és az igehirdetés is. A hangsúly ilyenkor az úrvacsorai liturgián van. A résztvevők összetétele, ugyanúgy mint az áhítatokon, véletlenszerű. Csak kevesen jönnek előzetes elhatározással erre az istentiszteletre.

A city-templomok között nagy különbségek vannak a helytől függően, de Németország és Svájc minden nagyobb városában megtalálhatók. Közös bennük, hogy hét közben nyitva vannak, a hozzájuk tartozó személyzettel. Ez lehetővé teszi az embereknek, hogy egész héten találjanak egy helyet a város közepén, ahol lehetőség van a találkozásra, és ahol magukhoz térhetnek. Elcsendesedéssel, meditációval, idegenvezetéssel, kiállításokkal, hangversenyekkel és más rendezvényekkel szeretnének a belvárosi templomok az egész városra kihatóan alkalmat biztosítani az élet értelmét kereső kísérletek párbeszédének. Ezáltal olyan témákat is szeretnének felszínre hozni, amelyek nem kapnak hangot társadalmunkban. Óriási az istentiszteletek és más egyházi rendezvények tekintetében a konkurens ajánlatok mennyisége a városokban. A fogyasztás és a múzsák templomai, a politikai hatalmat megalapító épületek mellett a city-templomok Isten házáként figyelmeztetnek az ember különleges rendeltetésére: az ember éppen attól ember, hogy nem önmagához, hanem Istenhez tartozik, aki testvérré tesz minden embert.

Hét közben vásárlók, dolgozók és turisták áradata lepi el a belvárost. Ezek az emberek, akik hétköznap a templom körül mozognak, és nyugalmat keresve vagy turistaként meglátogatják, rendszerint nem tartoznak a vasárnapi gyülekezethez. Sokkal inkább a járókelők gyülekezetének nevezhetők. Vagyis olyanok gyülekezete, akik valahonnan felbukkannak, néhány percre betérnek, elidőznek, akár azért, hogy műalkotásokat csodáljanak, akár azért, hogy imádkozzanak. Bajorországban több száz protestáns templom naponta nyitva van. Napi vendégeknek éppen úgy, mint gyülekezeti tagoknak, a művészetek iránt érdeklődőknek éppen úgy mint azoknak, akik nyugalmat keresnek a mindennapi hajszában. A belvárosi templomokban számukra kívánnak hívogató lelki teret biztosítani, és

a templomok újra ki akarnak tárulkozni, olyan helyként, ahol Isten sokféleképpen találkozik az emberekkel.

Sok templomban vendég- és/vagy imakérés-könyvek is vannak, amelyekbe a látogatók bejegyzéseket tehetnek. Ezek a könyvek arról tanúskodnak, hogy sok ember tart személyes „kis” istentiszteletet, például imádsággal vagy imakéréssel, még akkor is, ha nem tartozik a rendszeres istentiszteleti résztvevők táborához. Az, hogy az alkalmi vagy tudatos templomlátogatók „kis istentiszteletei” hétköznapiokon mennyire istentiszteleti jellegűek, az ember istentiszteleti szocializációján és tapasztalatain túl attól is függ, hogy a templom tere, kialakítása mennyire képes az embereket behívni és megindítani. A gyertyagyújtás, mint imádságra hívás maga nem tolaakodó módján, a prospektus, kalauz a templomhoz, amely segít megérteni a „képek prédikációját”, lehetséges eszközei, építőkövei a „kis” istentiszteleteknek. A lelki zenei és a valláspedagógiai kínálatnak is lehet szerepe.

2.4. A legkisebb szórványgyülekezetek

2.4.1. Megmaradt evangélikus gyülekezetek – Románia

A bukaresti szórványhoz hat kicsi gyülekezet tartozik, amelyek nagyon távol esnek egymástól. Átlagosan 15 tagjuk van, akik a legtöbb esetben már nem bírják a német nyelvet. Az istentiszteletet nagy nehézségek között tartják. Rögtönözni vagy rövidíteni kell, mivel nincsen román nyelvű agenda. Sok liturgiai elemet le kell fordítani, az énekes liturgia eleve kiesik. Mivel azonban az evangélikus egyház mindig német nyelvű volt, román nyelvű megfogalmazásokban elég nehéz megtalálni az evangélikus identitást. Egy szerény kétnyelvű énekeskönyvön kívül nincsenek korálok román fordításban.

A hat kis szórványgyülekezet közül négyben tartanak kétnyelvű istentiszteletet. Az igehirdetési rész (lekciók, hitvallás, igehirdetés és záró oltári imádság) románul folyik, a liturgia többi része németül. Az istentiszteleten egyedül a lelkész szolgál. Nagyon lehangoló, hogy a gyülekezet alig veszi ki a részét az istentiszteletből. A szabályoktól eltérő istentiszteletek következtében a gyülekezet akaratlanul is visszahúzódott. Már nem ismeri az istentiszteleti rendet, a rezponzóriumokat és az énekeket. Így a legtöbb szórványgyülekezetben csak egyszerűsített istentiszteletre van lehetőség. Mivel a klasszikus rendet már nem tudják betartani, alternatív formákat kell keresni. Így az egyszerű rend vált be, amelyhez nem szükségeset különösebb liturgiai „felhajtás”. Ez a következő: ének – votum [igevers] – zsoltár és glória – ének – igeolvasás és hitvallás – ének – igehirdetés – záró imádság – Miatyánk és áldás – ének.

Sok gyülekezeti tagnak idegen az istentiszteleti rend, és ezért belsőleg nem tud azonosulni vele. Régi korok maradványának érzik. Ebben nagy szerepet játszik, hogy az istentisztelet gyakran már nem a saját templomban folyik, mivel azt bérbe adták egy ortodox vagy szabadegyházi gyülekezetnek, vagy pedig egyszerűen lebontották.

Az istentiszteletek időpontja olyannyira rendszertelen, hogy a gyülekezetek egyszerűen alulgondozottak. Az istentisztelet messze nem elegendő ahhoz, hogy az ennyire szétszórt gyülekezeti tagok lelki igényeinek megfeleljen. Ugyanakkor a lelkésznek az a benyomása, hogy a gyülekezetek semmit sem várnak az istentiszteleten kívül. Hálásak azért, hogy jön, és ennyivel beérik. Ezzel persze azt az érzést táplálják a lelkészben, hogy ő csak vallási szolgáltató.

Az evangélikus hagyomány elhalványulásával sok gyülekezeti tag átveszi a többségi egyház bizonyos elemeit. Ezt mutatja többek között a bártortalan keresztvetés, a kézcsók a lelkésznek és a böjtölés az úrvacsora előtt.

2.4.2. Újjáalakult kicsiny gyülekezetek – Ukrajna

A Szovjetunióban a sztálinizmus idején, a harmincas évektől és utána is a többiekhez hasonlóan üldözték, elnyomták, és végül szétverték az evangélikus gyülekezeteket. A templomokat lerombolták, vagy elvették, gyülekezeti tagok ezreit végezték ki, deportálták, vagy zárták be német származásuk vagy vallásosságuk miatt.

A függetlenség elnyerése után Ukrajna liberális vallásügyi törvényt fogadott el. Újra megalakíthatták, és nyilvántartásba vétethették a gyülekezeteket. Így újra megelevenedhetett az Ukrajnai Német Evangélikus Egyház (DELKU). Német származásúak kis csoportjai újra összegyűltek, gyakran azonban nem akartak feltűnést kelteni, hanem maguk között maradtak. A kilencvenes években és a jelen század első évtizedében a német származásúak jelentős része megragadta a lehetőséget, és kivándorolt Németországba.

Az ukrajnai egyház 35 gyülekezete közül hétnek húsznál kevesebb tagja van. Ma 16 lelkész gondozza őket, aminek következtében az istentisztelet többségében laikusok szolgálnak. Ezek önként és persze különböző szintű képzettséggel tevékenykednek: egyesek lektorok, akik felolvasó istentiszteletet tartanak, néhányan önállóan is képesek és képzettek az igehirdetésre készüléshez. Ezért az egyház minden vasárnapra küld a lelkészek által előre leírt prédikációkat.

Az üldöztetés hosszú története következtében elég szűkös a saját hagyomány, az evangélikus istentisztelet, a Biblia, a hitvallások vagy az énekkincs ismerete. A vasárnapi istentisztelet liturgiáját állandóan fel kell eleveníteni és gyakorolni. A jelenleg használt, kb. 100 éneket tartalmazó „orosz-német énekeskönyv” tartalmilag és zeneileg nagyon kevés lehetőséget kínál, de még ezzel sem mindenhol tudnak élni. Egyes gyülekezetekben, ahol nincsenek zeneértők, az énekkincs 5-10 dallamra korlátozódik.

Messze nem mindenhol vannak saját helyiségek, még lakások vagy házak sem. Egyes gyülekezetek a felügyelő lakásában találkoznak, mások a német kulturális egyesület vendégei lehetnek. Megint mások könyvtárakban vagy hotelekben fizetnek magas bérleti díjakat. A saját helyiségek hiánya jelentősen korlátozza a gyülekezetépítés és az istentisztelet lehetőségeit. A gyülekezetek mindig a vendéglátó jóindulatára vannak utalva, és nem rendezhetik be a saját istentiszteletüknek megfelelően a helyiségeket. Gyakran kell helyet, sőt települést változtatniuk. Ahol kapcsolatok segítségével (Németország) sikerült saját helyiségekhez, házhoz vagy templomhoz jutniuk, a gyülekezet vonzása – és lélekszáma – jelentősen növekedett. Az egyházi vezetés számára persze kérdés, hogy a gyülekezetek alacsony lélekszáma mellett mely beruházásnak van értelme, tekintettel a fenntartási költségekre is.

Az idős gyülekezeti tagok ragaszkodnak a liturgiában és a régi énekekben a német nyelvhez, noha már ők maguk is alig-alig otthonosak benne. A fiatalabbak – ha odavetődnek – az ország nyelvét beszélik. A gyülekezetek persze csak akkor növekedhetnek, ha a saját nyelvükön szólítják meg az embereket.

A DELKU kis gyülekezetei nehéz helyzetben vannak, nem mindegyikük fog fennmaradni. Egyesek társulnak, mások növekednek, különösen is, ha az infrastruktúra és a gyülekezet iránti elkötelezettség hívogató légkört teremt. A vasárnapi istentisztelet a legtöbb helyen hozzá csatlakozó kávézással (Kirchenkaffee) továbbra is a gyülekezeti élet középpontja lesz, hiszen a vasárnap az a nap, amikor találkozni lehet, az istentisztelet pedig ennek alkalma. Fontos, hogy az istentisztelet állandó, megbízható helyen legyen, mégpedig úgy, hogy a jól ismert formában végezzék, és hogy korunk kérdései és nehézségei, de reményégei is szót kapjanak.

3. Átalakuló társadalmi környezet

Az imént közölt esettanulmányok betekintést nyújtanak a Délkelet-Európai Regionális Munkacsoport tagegyházainak életébe és istentiszteleti gyakorlatába. Európának azon a részén, amelyhez hasonlóan kevés változott az elmúlt húsz évben, az egyházak válaszokat keresnek ezekre a változásokra. Az istentiszteletekkel megpróbálnak közel kerülni az emberekhez, alkalmazkodva a megváltozott igényekhez, anélkül, hogy feladnák saját identitásukat.

3.1. Az elmúlt évtizedek változásai Európában

A kelet-közép-európai környezet sok változása közvetlenül a vasfüggöny összeomlásához kapcsolódik. Ennek következményei az egyes országokban igen eltérő fejlemények. A jelen tanulmány keretében nem térhetünk ki a részletekre, mégis különbséget kell tennünk az egyes érintett országok között, amelyek később az Európai Unió tagjai lettek, amelyek az egykori Szovjetunióhoz tartoztak, továbbá a nyugati országok között.

3.1.1. Fejlemények az átalakuló országokban

A kelet-közép-európai társadalmi és politikai fordulat az új EU-tagállamok számára rövid válság után először a szinte határtalan lehetőségek következtében váratlanul erős fellendüléshez vezetett. Különösen is az ifjabb nemzedék számára, amely elég rugalmas volt ahhoz, hogy reagálni tudjon a változásokra, és elég közel volt a változások központjaihoz. Ugyanakkor ez a fejlődés a szociális rendszer által homogenizált társadalmakban nagy feszültségeket és szétválási folyamatokat eredményezett. A gazdasági és a szociális rendszer átállítása a korábban az állami gondoskodáshoz hozzászokott emberek életében jelentős lecsúszással járt. Minden érintett ország „a jóléti indikátorok óriási rosszabbodását tapasztalta”, és „növekvő szegénységgel és egyenlőtlenségekkel kellett megküzdenie”³. A gazdagok és szegények között szétnyíló olló, de az egyre romló helyzet városi és vidéki élet viszonyában fokozta az elvándorlást a nagyvárosokba, amellyel együtt jár a hagyományok elvesztése, és a fő cél a gazdasági túlélés biztosítása lett. A rendszerváltás utáni második évtizedben, kevéssel az EU-csatlakozás előtt sokszor meg lehetett figyelni bizonyos kijózanodást az új politikai, de mindenekelőtt a gazdasági rendszerrel kapcsolatban, amely alól úgy tűnik, hogy nem vonhatják ki magukat. Kritikusan tekintenek a saját országaikban csak felszínesen végrehajtott reformokra is. Így a választások majdnem mindig kormányváltással jártak ezekben az országokban. A 2008 óta tartó gazdasági és pénzügyi válságban az emberek megtapasztalták a globális piacgazdasági rendszer árnyoldalait, és a rendszerváltás áldozatainak tekintik magukat.

³ Linda Cook: Postcommunist Welfare States. Reform Politics in Russia and Eastern Europe, 2007, 4 k.; in: Martin Brand: Sozialpolitik in Osteuropa – Plädoyer für eine globale Perspektive, 145. o., in: Arbeitspapiere und Materialien – Forschungsstelle Osteuropa, Bremen, No. 109: Staat oder privat? Akteure und Prozesse zwischen Staaten und Gesellschaften in Osteuropa. Beiträge für die 18. Tagung Junger Osteuropa-Experten.

3.1.2. Oroszország – egy világhatalom új önmeghatározása

Oroszországnak és az egykori Szovjetunió országainak az új EU-tagállamokhoz képest is aránytalanul nagyobb gazdasági válságot kellett átvészelnüik, amelyhez még a saját rendszer összeomlásához társuló cél- és értékvesztés is járult. Egy kis ideig úgy tűnt, mintha az egykori világhatalom lelépett volna a világpolitika színpadáról. Miközben Oroszország a 90-es évek végének gazdasági fellendülésével újra politikai tekintélyt is nyert, egyesek, mint például Ukrajna mindmáig nem tudott újra politikai jelentőségre szert tenni. A szegények és gazdagok, a városi és falusi népesség között szélesre nyíló olló láttán gyakran az egyház a cél és a remény egyetlen helye a hátrányos helyzetűek számára.

3.1.3. Nyugati országok

A nyugati országok, amelyek rendszerének alig-alig kellett alkalmazkodniuk, összességében hasznot húztak az elmúlt két évtized európai változásaiból. Azonban itt is változott a környezet. Németországon belül kelet-nyugati irányú vándorlási hullám indult el, és a főleg Oroszországból és Romániából [a német származású] visszatelepülők nyomán jelentős változások következtek be a lakosság összetételében. A társadalmi feszültségek, mint az integráció velejárási szintén nem maradtak el.

Ugyanakkor az egyház szerepe is változik a társadalomban. Az egyház „továbbra is felelősséget vállal a társadalmi összetartozásért (...) Az egyes ember életében az egyháztagság (...) kívánatos keretfeltételt” jelent. Az egyháznak ez a funkciója azonban „mind az egyén, mind a társadalom vonatkozásában meggyengült”.⁴ Az egyre gyorsabban lüktető mindennapok és az individualizáció iránti egyre növekvő igény között csak korlátozottan érik el az egyháztagokat istentiszteleti lehetőségekkel. A hagyomány megszakadása, a szabadidős és más spirituális programajánlatok, az individualizáció és a növekvő mobilitás nagyon is ellentétesen hat azzal szemben, hogy valaki otthonra találjon a gyülekezetben.

A fentieknek megfelelően különbözőképpen alakult az istentisztelet megújításáért való fáradozás ebben a három említett makro-régióban [3.1.]. A társadalmi fejlemények nyomán érthetőbbé válnak ezek a változások: Miközben Németországban az egyházak és a gyülekezetek a tagok határozottabb eligazításával lehetőségeket kerestek a modern ember megnyerésére az istentisztelethez, keleten gyakran az istentisztelet volt a nyugalom biztos helye, és az egyházakat azzal voltak elfoglalva le, hogy a válság közepette minél közelebb legyenek az emberekhez.

3.2. Változóban az egyházak

3.2.1. Az egyházak szerepe a rendszerváltásban

Bár a kis protestáns kisebbségi egyházak aligha játszhattak jelentős szerepet a politikai változásokban, sokféleképpen léptek fel az erőszakmentes rendszerváltás érdekében. Sok egyháztag kötelezte el magát az ellenzéki polgári mozgalmakban, és részben a kormányzati felelősséget is vállalta a társadalomért. Egyúttal az egyházak a nagy bizonytalanság idején stabilitást és folyamatosságot biztosítottak. Az új rendszerben az egyházak, amelyek szolgálatát korábban állandóan elnyomták, nagy reményeket fűztek a vallásszabadsághoz

⁴ Weltsichten, Kirchenbindung, Lebensstile. Vierte EKD-Erhebung über Kirchenmitgliedschaft, 2003, 7. o.

munkájuk erősítésében. A reménység, hogy a rendszerváltás körül az egyházak iránt megnövekedett érdeklődés emelkedő taglétszámot is fog hosszú távon eredményezni, többnyire nem teljesült. A társadalom etikai vitáiban az egyházak mégis sokféleképpen tudnak hangot adni álláspontjuknak.

3.2.2. Egyházak az új államokban

Az egyházak helyzete az átalakuló új államokban minden, csak nem egységes. Egyes országokban azonban pl. az alkotmányozási vitában a protestáns kisebbségi egyházak is jelentős szerepet játszottak. Az egyházak számarányukat messze meghaladóan képviseltették magukat etikai bizottságokban (pl. Lengyelországban). E nyilvános érdeklődés oka nem utolsósorban a kisebbségi egyházak jó együttműködése volt a nyugati egyházakkal. Különösen a kommunista rendszert felváltó kormányokban és a rendszerváltás utáni első tíz évben, mindaddig, amíg ezekkel az országokkal nem született megállapodás az EU-csatlakozásról, nagy nyitottság volt tapasztalható az egyházak iránt.⁵

3.2.3. A múlt feldolgozása

A totalitárius rendszerekben megélt helyzet feldolgozása során nyilvánvalóvá lett, hogy az egyházak és munkatársaik sem kerülhetik el a kritikus felülvizsgálatot. Csehországban és Magyarországon azok az egyházak, amelyek maguk kezdeményezték bizottságok felállítását a múlttal való szembenézésre, nem szenvedtek bizalomvesztést. Sőt inkább elismerést kaptak azért, hogy nem kerültek meg ezt a témát.

3.3. A változások hatása a gyülekezeti életre és az istentiszteletre Kelet-Közép-Európában

3.3.1. A nemzeti-homogén struktúrák eltűnésének hatása a helyi gyülekezetekre

A nemzeti identitás szisztematikus megsemmisítése a Szovjetunióban, az áttelepítés és elüldözés, a határok megvonása tekintet nélkül a nemzetiségekre (Magyarország, Románia) és a jelentős kivándorlás (pl. Oroszországból és Erdélyből), továbbá új népcsoportok bevándorlása jelentősen megváltoztatta Európát az elmúlt században. A zárt nemzeti-homogén településekből több etnikumú régiók lettek. A kivándorlás jelentős mértékben meggyengítette és szétzilálta a még megmaradt gyülekezeteket. A protestáns egyházak szélsőséges szórványhelyzetben vannak. Ilyen körülmények között vidéken sokszor nagyon nehéz rendszeres istentiszteletet tartani. A lehetséges istentiszteletek mindenekelőtt arra

⁵ Ukrajnában is hasonló lehetett megfigyelni. Amikor a narancsos forradalom és vele rövid ideig a nyugati orientáció előtérbe került, ez nagy érdeklődést eredményezett a protestáns egyházak iránt, amelyek gyökereiket tekintve mind nyugatról származnak. Az idő azonban túl rövid volt ahhoz, hogy az egyházak valóban éljenek a megbecsülésnek ezzel az új lehetőségével. Ezen túl a kis egyházaknak aligha volt kapacitásuk arra, hogy nagy terveket valósítsanak meg a társadalom javára. A szétszórt gyülekezetek gondozása kötötte le minden erejüket.

szolgálnak, hogy otthont nyújtsanak a megmaradottaknak, erősítve nemzeti és hitbeli identitásukat.

3.3.2. A munkakeresés és a vidékről való menekülés hatása a helyi gyülekezetekre

A munkaerőpiac megnyitásával és a – mindenekelőtt gazdasági – globalizáció következtében többnyire fiatal emberek az EU szegényebb országaiból hosszabb időre otthagyják családjukat és otthoni gyülekezetüket. A nagyvárosokban kínálkozó jobb életfeltételek a hátrányos helyzetű régiók elhagyására készítetnek. Ez meggyorsítja az egyébként is működő előregedési folyamatot és az életképesség elvesztését eredményezi a helyi gyülekezetekben. Ebben a helyzetben az a gyülekezet különleges feladata, hogy a hátramaradt, gyakran idős tagoknak megfelelő liturgiai formákkal is erősítse a közösséget, és biztonságot adjon. Egyúttal nagyobb teret kell adni az imakéréseknek az istentiszteleten, amikor is a gyülekezeti tagok Istenre „vethetik” az elköltözötték miatti gondjaikat (1Pt 5,7), és erősíthetik családi és egzisztenciális összetartozásukat.

3.3.3. A helyi gyülekezetek nehézségei a hátrányos helyzetűek és a változások veszteséinek oldalán

Kelet-Közép-Európa országaiban sok ember veszítette el korábbi szociális és gazdasági státuszát a változások és a rendszerváltás következtében az elmúlt két évtizedben. Mivel az egyházakat az evangélium különösen is a hátrányos helyzetűek és a vesztesek oldalára állítja, ez társadalmi megbízatással jár. Ez olyan emberekkel is kapcsolatba hozza az egyházat, akikre nem jellemző az istentiszteleti hagyományok ismerete. Ezzel szemben az egyház minden megnyilvánulásában – így az istentiszteleten és különösen az igehirdetésben – elvárják, és meg akarják találni a szociális kompetenciát.

Ugyanakkor a szociális és gazdasági változások miatt növekszik a feszültség gazdagok és szegények között. Ebben a helyzetben egyre nagyobb az istentisztelet – különösen is az úrvacsorai istentisztelet – mint szolidáris közösség jelentősége. A gyors változások a (különösen is az idősebb és a középkorú nemzedékhez tartozó) gyülekezeti tagok között növekvő bizonytalansággal járnak, akik így minden változást fenyegetésnek érznek. Ezek az emberek biztonságot és eligazítást keresnek az istentiszteleten, amelyet az mindenekelőtt a hagyomány ismert formáival és prófétai igehirdetéssel nyújthat.

3.3.4. Bevándorlók új otthona a gyülekezetekben

A munkalehetőségek szűkülése és az otthoni alacsony munkabérek sok embert arra készítetnek, hogy más országokban próbáljanak boldogulni. A bevándorlók először idegenként élik meg az új környezetet. Az integráció mint „honosítás”, ahol sikerül, olyan helyet teremt, ahol az embernek nem kell magyarázkodnia. A más nemzetiségű bevándorlók, idegenek olyan tapasztalatokkal jönnek, amelyek megváltoztatják a befogadó társadalmat és egyházat. Nem csupán az „idegenek” alkalmazkodnak. Az új hagyományok és kultúrák utat találnak a mindennapi együttéléshez. Ez az identitás elvesztésétől való félelemhez és konfliktusokhoz is vezethet a helyi gyülekezetekben.

Az elköltözők ki vannak téve a gyökértelenség és a hagyományok elvesztése veszélyének. A befogadó helyi gyülekezeteknek erősíteniük kell az új tagok gyökereit és hagyományát, úgy hogy külön istentiszteleteket biztosítsanak az azonos egyházi háttérű embereknek és csoportoknak, vagy a saját istentiszteletükbe beépítsenek a jövevények

hazájából származó elemeket. Ugyanakkor az igehirdetésnek erősítenie kell a Krisztusban való meggyökerezést, a „benne maradást” (Jn 15,4), és így „az időben maradást”.

3.4. Posztmodern társadalmi orientáció

Németországi felmérések egy különböző miliőkre [életmód, értékek, kultúra által meghatározott csoportokra] szétforgácsolódo társadalom képét festik le, és készítőik kimutatni vélik, hogy az egyház csak kevés miliőben játszik szerepet. Ezek szerint a társadalom olyan csoportok konglomerátuma, amelyek nagyrészt magukba zárkoznak, és alig vannak kapcsolatban egymással. A Németországban a római katolikus egyház megbízásából készített Sinus-tanulmány „mindenekelőtt azzal a kijózanító felismeréssel szolgál, hogy az egyház már csak három ideáltipikusnak tekinthető szociális környezetben gyökerezik. Ezek: a konzervatívok, a hagyományokhoz ragaszkodók és a polgári közép. Mindenesetre a jövőbeli társadalmi „vezető miliőkhöz” mint az experimentalistákhoz, a posztmateriálisokhoz és a modern performerekhez való kapcsolata elveszettnek tűnik.⁶ A Németországi Protestáns Egyház (EKD) egyháztagságról szóló tanulmánya már 2003-ban egymás mellé helyezte az életstílusokat és a tagság típusait. A módszer, irány és célcsoport különbözik a Sinus-tanulmány kiindulásától. Viszont ennél a vizsgálatnál is világosan látható, hogy elsősorban az idősebb egyháztagok állnak közelebb az egyházhoz. Megfordítva „az egyház (...) mint szociális és kulturális hely maximális távolságra van a fiatalok életstílusától. A távolságtartás fő oka azonban valószínűleg nem egyedül az esztétikai preferenciákban rejlik, hanem sokkal mélyebben, a társadalomértelmezési minták szintjén.”⁷

A kérdés, hogy az egyház, ha egyáltalán, hogyan érheti el az embereket ebben a társadalomban, sok gyülekezetépítési koncepcióban jelentkezik. Egy pillantás az átlagos templomlátogatóra, és úgy tűnik, hogy igazolja a miliő-tanulmányokat, és az egyházak marginalizálódását vetíti előre következő évtizedekben. Mindenesetre ellentmond ennek a kiindulásnak, hogy növekszik az igény az egyház kísérő szolgálatára a személyes élet határhelyezeteiben, mindenekelőtt válsághelyzetekben és katasztrófák idején. Az egyházak ilyenkor olyanokat is elérnek, akik nem tartják magukat egyházasnak. A vasárnapi istentisztelettől azt igénylik, hogy minden gyülekezeti tag számára ünnep legyen. De azt is meg kell kérdeznünk, hogy kiket ér el, illetve, hogy a forma változtatásával és liturgiai reformokkal jobban fel lehet-e kelteni az érdeklődést. A bevándorlók integrációjának példái a miliők éles elhatárolása ellen szólnak, és arra utalhatnak, hogy a szétforgácsolódo társadalomban is ébredhetnek összetartó erők. Az egyházak itt fontos szerepet játszhatnak, mivel nem az egyes miliőkben gyökereznek, és megbízatásuk minden emberhez szól.

⁶ Christian Bauer: Gott im Milieu? Ein zweiter Blick auf die Sinus-Milieu-Studie, in: DIAKONIA 39 (2008), (123-129.), 124. o. – [A Sinus-tanulmány: MDG Milieuhandbuch. Religiöse und kirchliche Orientierungen in den Sinus-Milieus, München, 2005. A tanulmány készítője a müncheni Medien-Dienstleistung GmbH megbízásából a heidelbergi Sinus Sociovision GmbH. Összesen tíz miliőt határoz meg, ezek közül említ három plusz hármát a jelen tanulmány. Az experimentalistákra a kísérletező kedv, a tolerancia és a kényszerek elutasítása jellemző. Világos álláspontot várnak el az egyháztól, miközben elutasítják annak esetleges exkluzív igényét. A modern performerek a fiatalabb korosztályhoz tartoznak, intenzíven kívánják élni az életet. Az egyházat csak probléma esetén kívánják igénybe venni, azt várva tőle, hogy az élmény, a kommunikáció és a vallási képzés helye legyen. A posztmateriálisok magasan képzett csoportjának az egyéni életminőség a legfontosabb, ugyanakkor kritikuskak a globalizációval és a technicizálódással szemben. Újra fel szeretnék fedezni az egyházban az eredeti üzenetet a hivatalos és népegyházi elemek „lefejtésével”. Ugyanakkor az egyháztól valami hasonlót várnak mint az előbbi csoport: az önmegvalósítás, a részvétel, képzés és kommunikáció helye legyen.]

⁷ Weltsichten, Kirchenbindung, Lebensstile. Vierte EKD-Erhebung über Kirchenmitgliedschaft, 2003, 68. o.

A kelet-közép-európai nemzeti kisebbségek számára a milió-tanulmányok és tagsági felmérések látászögéből mindenekelőtt azt kellene tanulmányozni, hogy ők zárt környezetnek akarják-e látni és tartani magukat, vagy pedig a kisebbségek mikro-társadalmat képeznek-e a társadalomban, és maguk is különböző miliókra oszthatók-e. A saját (nemzeti és felekezeti) kisebbséggel való azonosulás következtében inkább az első valószínű.

3.5. A posztmodern ember önértelmezése

A politikai változásokkal, a válságokkal és a nagyobb egyéni szabadsággal azok az antropológiai dimenziók is megváltoztak, amelyek befolyásolják az istentisztelet formáját. A résztvevők várható magatartása nagyon különböző irányokban alakul. Az istentiszteleteken az egyházak megkísérelnek a különböző várakozásoknak megfelelő lehetőségekkel előállni. Ugyanakkor az egyházaknak teológiai szempontból kritikusan, a saját cselekvésükre vonatkozóan pedig önkritikusan kell értékelnük a posztmodern önértelmezést és igényeket.

3.5.1. Individualizálódás és közösségi igény

Társadalmainkban a mobilitás növekedése és fokozódó individualizálódás figyelhető meg. A megnövekedett mobilitás következtében nemzetközi gyülekezetek és egyházak alakulnak a városokban, nagyvárosokban, amelyek ideiglenes, nagy fluktuációval és kevés folyamatosággal élő közösségek. Az individualizálódás által lazulnak a társadalom és az egyház kötelei. A vasárnapi istentisztelet már jó ideje nem tartozik a megszokott heti ritmushoz, ahogyan általában a különböző nemzedékek és a különböző miliók életritmusa aligha van szinkronban egymással. Ugyanakkor új lehetőségek is adódnak. Így az emberek bevásárlás közben vagy hét közben időt találnak arra, hogy egy belvárosi templomban leüljenek, és néhány percre élvezzék a nyugalmat. Szívesen fogadják a hívást áhítatra, rövid istentiszteletre, ha nem tételez fel rendszerességet, és elfogadható az időtartama.

Az esettanulmányokból viszont világos, hogy a közösség keresése a különböző csoportok között lényeges szándéka az istentiszteletnek és a résztvevőknek. A nemzetközi gyülekezetekben a közösség iránti igény az azonos nyelvűekkel vagy a hasonló helyzetben lévőkkel fontosabb a felekezeti különbségeknél. Az etnikai kisebbségi egyházakban, pl. Romániában az istentisztelet közösségi tapasztalatként és a saját identitás biztosítására szolgál. Az ukrainai kis gyülekezetekben gyakran közös étkezés, ünneplés kapcsolódik hozzá családi légkörben.

Az individualizálódás és az elmagányosodás erős igényt támaszt a közösségre. Az egyházak mind az individualitásnak (az egyének szükségleteinek és a csoportok igényeinek), mind pedig a közösség iránti vágyak igyekeznek megfelelni. Eközben feszültségek is adódhatnak, amelyeket teológiailag állandóan át kell gondolni, azért, hogy a sokféle tevékenység között is nevén nevezhessük és megőrizhessük elkötelezettségünket.

3.5.2. A spiritualitás és ünnep igénye

Amikor emberek bevásárlás közben vagy ebédszünetben templomokat keresnek fel a városban, ez csak kicsiny, de fontos utalás a spiritualitás iránti növekvő vágyra. Bár az egyház csak az egyik lehetséges hely a lelkiek keresésekor, de – kihasználva a

templomépületek központi helyét a belvárosokban – utat nyithat ennek a váagnak, és lehetőséget adhat lelki tapasztalatokra: a gyertyagyújtás, imafal, csendes szoba vagy zene gyakran megfelelő helyet biztosít arra, hogy az emberek mindennapi elfoglaltságuk szüneteiben felkeressék. E példán túl az a kérdés, hogy az egyház mennyire képes és mennyire szeretné megnyitni lelki gazdagságát az ilyen igények előtt.

A különleges istentiszteleti alkalmak sok egyházban egybehangzóan nagy népszerűségnek örvendenek. Miközben a vasárnap délelőtti istentisztelet résztvevőinek száma csökken, az egyéb ünnepi alkalmakon növekszik. Az egyházat az ünnepélyesség pozitív keretének tekintik, mind az év folyamán, mind pedig a családi ünnepek, keresztesítés, esküvő és más örömunnepek alkalmából. Az erdélyi [szász] egyházban ünnepi istentiszteleteken a látogatók a hagyományos rend szerinti, különösen is ünnepélyes liturgiát várnak. A németországi egyházakban a gyülekezeteknek ma már abból kell kiindulniuk, hogy a karácsonyi és húsvéti ünnepi istentiszteletek látogatói csak csökevényes liturgiai jártassággal bírnak, és mindenekelőtt egy önmagában is hangulatos ünnepélyes keretet vagy különlegesen lezajló ünnepeket várnak.

A spiritualitás és ünnepélyesség iránti növekvő igény a kapcsolódási pontok lehetőségét kínálja az egyházaknak, de kihívást is jelent: az elvárt magatartással szemben őrizze meg tulajdonképpeni sajátosságát. Az egyházak az evangélizációra „alkalmas időnek” (2Tim 4,2) is tekintsék az ünnepi istentiszteleteket.

4. Teológia és istentisztelet

4.1. Kommunikatív közösség

Az istentisztelet Isten adománya. A hívők az istentiszteleti ünneplésben oltalmazó vigasztalást, felemelő erőt és az élethez útbaigazítást kapnak. Eközben hálások azért, hogy térben és időben összeköttetésben vannak az egész világ keresztyén gyülekezeteivel. A gyülekezetek minél több sok embernek szeretnék hozzáférhetővé tenni és a felnövekvő nemzedékek elé tárni Istennek ezeket a gazdag adományait.

A jelenlegi társadalmi változások közepette ezért sok gyülekezet birkózik az istentisztelet formálásával. A bevándorlók, a vidék elhagyása, a szélsőséges kisebbségi helyzet mind-mind kihívásokkal jár, amikor fenn akarjuk tartani és fejleszteni az istentiszteleti életet. Ez bizony néha komoly konfliktusokkal jár. A munkacsoport egyházai erősítik egymást abban, hogy ezekkel a kihívásokkal konstruktívan, a Szentlélek munkájában bízva birkózzanak meg. A munkacsoport egyházait a Szentháromság Istenbe vetett hit indítja közös cselekvésre, aki az istentiszteleten üdvösségesen találkozik az emberrel.

Az istentiszteletek látogatottságában vallásszociológiailag leírható változások az istentisztelet elmélyültebb átgondolására indították a tudományos teológiát is. Az eddigi fontos eredményeket a „narratív performativitás” [önmaga megvalósítása elbeszélés, ill. az elbeszél cselekmény által] és a „kommunikatív közösség” kifejezésével lehet összefoglalni. A gyakorlati teológiai kutatás arra a kérdésre koncentrál, hogy miféle cselekmény az istentiszteleti cselekmény. Az ilyen fogalmak, mint „ábrázoló cselekvés” és „kommunikatív cselekvés” döntő szerepet játszanak. Az alábbi megfontolások nem a tudományos vitához kívánnak hozzájárulni, hanem a munkacsoport egyházainak közös teológiai értelmezését fejtik ki az istentiszteletről.

4.2. Az istentisztelet mint találkozás és közösség

Az istentiszteleten Isten úgy találkozik az emberekkel, hogy azok válaszolnak neki, és közösségre lépnek egymással

4.2.1. Isten az igehirdetésben, a keresztségben és az úrvacsorában találkozik az emberrel

Isten a szeretet Isteneként ismerteti meg magát az emberrel, úgy, mint aki Krisztusban megbékéltette magát a világot, és megbocsátja a bűnöket. Isten a teljességben való élet reménységeként mutatkozik meg, a Szentlélek ajándéka által. Isten így hívja az embert a világ világosságaként és a föld sójaként tanúsított életre.

Isten minden módon megtapasztalhatóvá akarja tenni magát az ember számára: lelkileg, érzékszervileg, testileg, társadalmilag. Ez az istentiszteleten az igehirdetésben, a keresztségben és az úrvacsorában történik.

Isten igéje által találkozik velünk az emberi igehirdetésben. Az emberi igehirdetésnek az isteni ígét kell szolgálnia, amellyel Isten minden korban, minden helyzetben a valóságos emberekhez akar szólni. Az igehirdetésre szóló megbízás azt is jelenti, hogy lehetőleg érhetően és az istentiszteletre mindenkor összegyűlt emberekre tekintettel beszéljünk. A

bűnbocsánat isteni ígérését az embernek minél átfogóbban és megváltoztató erőként kell tapasztalnia. Így az istentisztelet esztétikai szempontjáért való fáradozás (templomtér, egyházi zene) hozzátartozik az igehirdetésre adott megbízáshoz.

A Szentháromság Isten a keresztségben és az úrvacsorában találkozik az emberrel. A keresztség az Atya, Fiú, Szentlélek nevében vízzel történik. Benne Jézus Krisztus a halál foglyául esett embert visszavonhatatlanul felveszi üdvösségének közösségébe, hogy új teremtéssé legyen. A Szentlélek erejével gyülekezetébe hívja, hitben való életre, naponkénti megtérésre és követésre (Leuenbergi Konkordia II. 2.a). Az úrvacsorában a feltámadt Krisztus ajándékozza önmagát mindenkiért odaadott testében és vérében ígérete által kenyérben és borban. Ezzel a bűnök bocsánatát adja, és megszabadít a hitben való új életre (Leuenbergi Konkordia II. 2.b.). Istennek ez a szabadító ígérését kell mindenestől szolgálnia a keresztség és úrvacsora megvalósításának.

Isten minden emberrel szerető Istenként akar találkozni. Ezért az istentisztelet nyílt, nyilvános és hívogató.

4.2.2. Isten találkozik az emberrel, aki hálával, magasztalással és hitvallással válaszol

Az istentiszteleten az emberek Isten megszólítására felelnek, amikor ígérétében bíznak, és rábízzák magukat. Így nem szemlélők maradnak, hanem énekkel és beszéddel, hallgatással és mozdulatokkal résztvevők lesznek. Válaszukat az emberek hálaként és dicséretként, hitvallásként és imádságként alakítják. Igénylik és keresik Istent, hallgatnak és panaszkodnak Istennek, örülnek Istennek, és megemlékeznek nagy tetteiről a hívők gyülekezetében. Isten, ahogyan szól a konkrét emberhez, ugyanúgy meg is hallja a mindenkori egyes ember választát.

Mivel Isten arra hívja az embereket, hogy a világ világossága és a föld sója legyenek, az emberek válasza nem korlátozódhat az istentiszteletre, hanem teljes egzisztenciájára vonatkozik. Az emberek a mindennapokban, a családban és a hivatásban, kulturális életükben végzik keresztyén istentiszteletüket a világban. Saját mindenkori élethelyzetükön túlmenően működnek együtt a keresztyének mindazokkal a politikában, akik elkötelezettek egy igazságos, békés és ökológiailag felelős társadalom iránt. Felemelik szavukat a szegényekért, hátrányos helyzetűekért és nyomorgókért, és diakóniával fordulnak feléjük. Jelét adják minden ember feltétlen méltóságának. A keresztyének Isten megváltoztató kegyelmére adott hálás válasznak tekintik minden szociális tevékenységüket.

4.2.3. Isten találkozik az emberekkel, akik közösségbe kerülnek egymással

Az istentiszteleten Isten úgy találkozik az egyes emberrel, hogy megszólítja és megszabadítja, minden bűnének bocsánatát ajándékozza neki, és tartós közösségbe foglalja önmagával és más emberekkel. Isten gyermekeinek ez a közössége a közös hallásban és hallgatásban, éneklésben és imádságban, hitvallásban és az úrvacsora ünneplésében fejeződik ki. Az ajándékkul kapott közösség nyílt, őszinte és méltóságteljes találkozásra tesz képessé egymással. Ez az Isten által munkált közösség az egyénnek abban a szabadságában mutatkozik meg, hogy különleges ajándékait és tapasztalatait átadja, és kapcsolatba hozza mások különleges ajándékaival és tapasztalataival. Így lesz a közösség Krisztus testeként megtapasztalhatóvá, a gyülekezetben pedig elevenné.

Az istentiszteleti közösségben a Szentháromság Isten arra hívja az embereket, hogy legyőzzék az őket elválasztó kulturális, nyelvi és társadalmi határokat. Maguk a határok ezzel

még nem szűnnek meg. A határok miatt különböző emberek azonban képessé lesznek arra, hogy másként tekintsenek a különbségekre a Krisztusban való közösség felől, és Krisztusra tekintve alakítsák a közösséget.

Az élő Isten a hívőket az egy, szent, keresztyén és apostoli egyházban köti össze. Minden istentisztelet erre az egységre vonatkozik, mivel mindegyiken Isten cselekszik igéjében a Szentlélek által. Ezért ennek az istentisztelet alakításában hangsúlyt kell kapnia. Ez az *una sancta ecclesia* [egy szent egyház, anyaszentegyház] megvallásával és más egyházakért való imádkozással történhet.

4.3. Az istentisztelet mint a gyülekezeti munka vonzasközpontja

A Délkelet-Európai Munkacsoport egyházai egybehangzóan ragaszkodnak ahhoz, hogy az istentisztelet a gyülekezeti munka középpontja, a gyülekezetnek, mint az egyház alapvető formájának kristályosodási pontja. Eközben persze tudatában vannak, hogy a vasárnapi istentiszteletre csak a gyülekezet nagyon kis része jön, hogy az alternatív istentiszteletek bizonyos célcsoportokat és bizonyos miliókat gyűjtenek össze, és hogy az istentiszteletek a társadalom összefüggésében a gyülekezet vagy a felekezet határain kívül is megszólítanak embereket. Ha azonban az istentiszteleti ünneplésben nem csupán a gyülekezet kisebb-nagyobb egyedi alkalmáról van szó, hanem az Istennel való találkozás helyéről, amely az alkalmon messze túlmutatva a mindennapok istentiszteletét és cselekvésünk etikai mércéjét is meghatározza, akkor nyilvánvaló az istentisztelet különleges szerepe. Az istentisztelet tehát a gyülekezeti munka középpontja és az egyház központi tevékenysége. Az istentiszteleti közösség és az egyház egysége itt szorosan összekapcsolandó.

Annak tudatában, hogy az egyén hitének szüksége van a gyülekezet hitvalló közösségére, azért, hogy magára maradva ne essen eretnekségbe, a hitvalló közösség önálló teológiai jelentőséggel bír az istentiszteletre vonatkozóan.

5. Az istentiszteleti ünneplés a munkacsoport egyházaiban

E fejezet középpontjában a munkacsoport egyházainak istentiszteleti ünneplése áll. Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy vitathatatlan az istentisztelet ünnepként vagy ünneplésként való felfogása. Úgy tűnik, hogy itt egyfajta alapvető értelmezés alakult ki a felekezeti, nyelvi és országghatárokon átívelően. Az ünnep alakítása sok különbséget mutat, teológiai és felekezeti elemek éppúgy szerepen játszanak, mint a különböző környezet (kisebbségi helyzet, kelethez-nyugathoz tartozás stb.). Minden egyházban azonban fokozottan fáradoznak az istentiszteleti ünneplés formálásán, ami az elmúlt két évtized liturgiai reformfolyamataiban is megmutatkozik.

A következőkben az istentiszteleti ünneplés elsősorban a vasárnapi istentiszteletre vonatkozik, ahol a formák sokfélesége, továbbá az egyes elemek hangsúlyozása és elrendezése is az ünneplést szolgálja.

5.1. Az istentisztelet mint ünnep

A Szentháromság Isten nevében végzett istentisztelet ünnep, amely részesíti a gyülekezetet a sabbátban, a Teremtő nyugalomnapjában, Húsvét hajnalában, Jézus Krisztus feltámadásának ünnepében és az egyház születésének pünkösdi ünnepében az életadó Szentlélek kitöltése által. Az istentiszteleten mutatkozik meg látható közösségként az ünneplő gyülekezet. Ugyanakkor az istentiszteleti ünneplést, különösen is ott, ahol hagyományos keretek között marad, a bűnös ember találkozásának komolysága a mindenható Istennel, a bűnök bocsánatával átélt megkönnyebbülés és az Isten előtti felelős életre felszólító figyelmeztetés határozza meg.

Az istentiszteleti reformok szándékuk szerint az ünnepi és közösségi jelleg hangsúlyozására irányulnak. Az istentiszteleten közösségépítő szimbólumok használnak (köszöntés a béke jelével, úrvacsoravétel körben az oltár körül stb.) és olyan elemeket, amelyek erősítik a gyülekezet aktív részvételét (énekek, rezponzóriumok). Mindenkinek személyesen megszólítva kell éreznie magát az istentiszteleten, leginkább nyelvében és hagyományában. A bajorországi gyülekezetekben az elmúlt évtizedekben hangsúlyozottan törekedtek az istentiszteleti gyülekezet közösségi tudatának erősítésére. Sokfelé külön üdvözlnek az érkezőket. A lelkész személyesen köszön el mindenkitől az istentisztelet végén, és utána a gyülekezet gyakran kávézásra hivatalos. Az utóbbi alkalmon persze többnyire csak a gyülekezet magjának egy része érhető el.

A kelet-közép-európai kis szóránygyülekezetekben gyakran jól működik a közösség. A résztvevők ismerik egymást, üdvözlnek egymást az istentisztelet előtt, és még utána is együtt maradnak. Nemcsak magára az istentiszteletre, hanem az utána való találkozásra is több időt fordítanak itt, mint például Németországban. Igaz, hogy utóbbi esetben a vasárnapi istentiszteleten rendszertelenül résztvevőknek is fontos a közösség, mint közös célra irányultság, de az istentiszteleten való közreműködésre, továbbá a beszélgetésre, közös evésre-ivásra utána sokaknak nincs különösebb igénye.⁸

Az istentisztelet komolysága és a közösség ünnepi jellege nem játszható ki egymással szemben. A különböző reformok a liturgia, a bevett formák újjáalakításában sokkal inkább a közösségnél és az istentisztelet ünnepi jellegénél kívánnak lehorgonyozni.

⁸ Hanns Kerner: Der Gottesdienst. Wahrnehmungen aus einer neuen empirischen Untersuchung unter evangelisch Getauften in Bayern, hg. Gottesdienstinstitut der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Bayern, 18 k.

5.2. Ige és szentség a protestáns istentiszteleten

Az istentiszteletnek a protestáns egyházakban használatos alapformái, mint [korábban] a mise és felnémet formájában mint igehirdetési istentisztelet nyomán az úrvacsorás és anélkül tartott istentisztelet egyenjogúan létezik egymás mellett. Az istentiszteletek többsége még mindig csak igehirdetési istentisztelet, de jelentős törekvések tapasztalhatók a munkacsoport sok egyházában a gyakoribb úrvacsorai ünneplésre. Az evangélikus, a református és a metodista hagyomány ismert különbségei mellett regionális különbségek is érzékelhetők, ezek azonban úgy tűnik, hogy a kiegyenlítődés felé haladnak.

5.2.1. Az ige a protestáns istentiszteleten

5.2.1.1. Az igehirdetés

Az istentisztelet mint dramaturgiai esemény leírása, amelynek középpontjában az ige hirdetése és aktualizálása áll (Svájci Református Egyház), visszaadja az igehirdetés központi jelentőségét. Egyúttal az is nyilvánvaló lesz, hogy az énekek, perikópák és liturgikus elemek nem csupán külső keretet képeznek, hanem magához az igehirdetés eseményéhez számítandók. Az igehirdetésben az ige aktualizálására kerül sor, akár egy bibliai textus kifejtéseként és magyarázatoként, akár hitbeli tapasztalatokról szóló bizonyágtételként. Ott, ahol a kommunista időkben nem, vagy nem kielégítően volt lehetőség a teológiai képzésre, hosszú hagyománya van az igehirdetések felolvasásának. Oroszországi gyülekezetekben részben még ma is Carl Blum 19. század végi prédikációit olvassák fel. [Carl Blum (1841-1906) Lettországból született, Dorpatban (ma Tartu, Észtország) tanult teológiát, lelkészi szolgálata legnagyobb részét a Volga-menti német gyülekezetekben végezte, prédikációs gyűjteményeket adott ki minden vasárnapra és ünnepnapra.] Egyébként a felolvasott igehirdetések arra a kivételes helyzetre szolgálnak, amikor nincs lelkész, aki elvégezze az istentiszteletet.

A református és a metodista gyülekezetekben általában hosszabb az igehirdetés mint az evangélikusoknál, ahol több időt fordítanak a liturgiára, az énekekre és az igeolvasásra. Ha Kelet-Közép-Európában azt figyelhetjük meg, hogy többnyire valamivel tovább tart az istentisztelet, az mindenekelőtt a részletesebb igehirdetés következménye.

Az igehirdetés szinte kizárólag a lelkész monológja a szószékről vagy az olvasópultról. Bár mindenekelőtt a nagyobb egyházakban az igehirdetésnek más formái is ismeretesek, mégis csak különleges alkalmakkor vagy alternatív istentiszteleteken alkalmazzák ezeket. Az igehirdetőnek különös gondot kell fordítania arra, hogy megtalálja a közös hangot a gyülekezettel. Ismernie kell a nép nyelvét (szükség esetén kétnyelvű igehirdetést tartania), közel kell kerülnie a társadalmi adottságokhoz, és kapcsolatban kell lennie a megszólított emberekkel. A teológiai szóhasználatot (kegyelem, parúzia stb.) mindig újra meg kell magyarázni. A gyülekezet nyelve persze különbözik az egyes egyházakban. Ott, ahol nemzeti kisebbség esetében az istentisztelet az identitás biztosítására [is] szolgál, az igehirdetés nyelve erősebben tájékozódik a hagyományokon, mint ott, ahol fiatal gyülekezeti tagokat szólítanak meg. A felolvasott igehirdetések hagyománya az Oroszországi Evangélikus Egyház [herrnhuti] testvérgyülekezeti hagyományában különösen is világosan mutatja, hogyan tartható fenn a hagyományos nyelvezet az igehirdetés számára, és hogy ezt megfelelőnek érzik. Részben még megfelel annak a német nyelvnek, amelyet az idős gyülekezeti tagok mindmáig beszélnek, a közép- és fiatalabb nemzedék azonban már alig szólítja meg.

Tartalmilag az igehirdetés rendszerint egy bibliai textus kifejtése. Az evangélikus egyházban többnyire előre meg vannak adva a textusok. Az előírt igehirdetési alapigék használata Kelet-Közép-Európában még természetesebb, mint Németországban. A református és a metodista gyülekezetekben nincs az igehirdetési textusoknak előre megállapított rendje. Más eszközöket is ismételten alkalmaznak az igehirdetés alapjául. Vallási tárgyú képeket vagy egyházi énekeket is szívesen magyaráznak áhítatokon vagy különleges istentiszteleteken. A hagyományhoz tartozó szövegek, például a hitvallási iratok is szolgálhatnak az igemagyarázat „textusaként”.

5.2.1.2. Igeolvasás és perikóparend

Majdnem minden egyház ismeri az evangéliumi, levélbeli és ószövetségi igék további felolvasását az istentiszteleten. Miközben a református és a metodista egyházakban nagy szabadság van a textusválasztásban, az evangélikus egyházak többnyire az evangéliumok és a levelek ógyházi perikóparendjéhez igazodnak az egyházi esztendő minden ünnepnapján. Bajorországban és más német tartományi egyházakban hat sorozatnyi igehirdetési textusra bővítették ezt a rendet. Magyarországon három sorozatból álló rendet vezettek be. Gyakran megfigyelhető, hogy a református egyházak is hasznosnak érzik a perikóparendet, és a régióban máshol használt rendhez igazodnak. Részben azonban például a még Zwinglire visszamenő *lectio continua* [A Szentírás folytatólagos olvasása] van szokásban az istentiszteleteken]. A közös igehirdetési alapigékre koncentráció ökümenikusan, a felekezetek határait átívelően is fontos szerepet játszik.

Bibliafordításként a német nyelvű evangélikus egyházakban Luther fordítását használják, de más fordításokat is. Az ortodox országokban élő kisebbségi egyházak (pl. Romániában) az ország nyelvén tartott istentiszteleteken nem a hagyományos ortodox, hanem a modern fordítást használják.

5.2.2. Az úrvacsora ünneplése

5.2.2.1. Az úrvacsora gyakorisága

Sok tages egyházban az a hagyomány, hogy az úrvacsorát csak kevésszer ünneplik az év folyamán, részben a főistentisztelettől elválasztva külön gyónási és úrvacsorai istentiszteleten, azok körében, akik készültek rá. A liturgiai és istentiszteleti reformokkal a protestáns egyházakban felekezeti határokon át az istentisztelet eucharisztikus [hálaadó] jellegét emelik ki, és a gyülekezeteknek a rendszeres úrvacsora alkalmát ajánlják az istentisztelet résztvevői számára. Bár továbbra is az igei istentisztelet a gyakoribb forma, a munkacsoport jó néhány egyházában vált általánossá az a gyakorlat, hogy az úrvacsorára havonta egyszer és különleges ünnepeken van lehetőség.

5.2.2.2. Úrvacsora és gyónás

A gyakorlatban jelenleg az a benyomásunk, hogy kelet-nyugati összehasonlításban a dél- és kelet-európai kisebbségi egyházakban gyónás és úrvacsora szorosabban kapcsolódik mint Németországban, Ausztriában és Svájcban.

Így például az erdélyi [szász] evangélikus egyházban szombat este gyónó istentiszteletre (békeltető ünnepre) hívnak a vasárnapi úrvacsora előtt. A magyar nyelvű református egyházban korábban az volt a gyakorlat, hogy az úrvacsorai istentisztelet előtt külön bűnbánati istentiszteletet tartottak. Ma az úrvacsorai liturgiában a szereztetési igék után általános gyónás és feloldozás, továbbá a hitvallás következik. Az úrvacsoravétel után a

lelkész rövid beszédben a hitben való élet fontosságára figyelmeztet. Az Ukrajnai Evangélikus Egyház lényegében a bajorországi istentiszteleti rendet vette át, úrvacsorai istentiszteleten azonban rendszerint a hitvallás helyére teszi a gyónást és feloldozást. Néha a személyes előkészület gyakorlatával is találkozunk, az istentisztelet előtti böjtölés az ortodox hagyományhoz hasonló.

5.2.2.3. Úrvacsora gyermekekkel

Egyes egyházakban gyermekek is vehetnek úrvacsorát. A metodista egyház példáján felismerhető a kelet és nyugat közötti különbség. Míg a gyermekúrvacsora Szerbiában nem szokásos, Németországban és Ausztriában lehetséges. Ahol az úrvacsorát szorosan a gyónáshoz és a hitvalláshoz kapcsolódva ünneplik, az úrvacsorához járulásra rendszerint a konfirmációval nyílik lehetőség. A többségi felekezetek gyakorlatának (pl. a gyermekek korlátok nélküli részvétele az ortodox egyházban) nincs látható hatása a protestáns egyházakban.

Az úrvacsora két szín alatti különleges jelentősége a Cseh Testvérek történetében volt az oka a gyermekúrvacsora bevezetésének, de csak a gyermekek oktatása és felkészítése után. Ezt Bajorországban – ha a gyülekezet vezetősége elhatározza a gyermekúrvacsora bevezetését – a szülőktől várják, ami persze a szülők vallási szocializációját feltételezi.

5.3. Az istentisztelet liturgiai formálása

Az, hogy „otthonnak” érzik-e az istentiszteletet, nagymértékben függ a liturgia kialakításától. Az istentisztelet résztvevői nagyon érzékenyek a változásokra. A közös liturgiai hagyományok összetartják a gyülekezeteket és az egyházakat, és fordítva is: a más felekezetektől való elhatárolódás éppen az istentisztelet különböző liturgiai formálására tekintettel történik. A liturgia formálása az imádságokból, igék felolvasásából, igehirdetésekből, énekekből és zenéből álló istentiszteleti eseményre, a helyiségre és a liturgikus öltözékekre, de a résztvevők mozgására és mozdulataira is vonatkozik.

A liturgikus hagyományokban és változásokban a közösség különböző felekezeteiben jelentős különbségek állapíthatók meg, nem utolsósorban azért, mert a liturgikus rendek kötöttségének a lutheri hagyományban nagyobb jelentősége van mint más egyházakban. Mégis általános tendenciák állapíthatók meg, amelyek az istentisztelet liturgiai formálását és fejlődését érintő közös kihívásokra utalnak.

5.3.1. Liturgiai reformok a társadalmi változások között

A Délkelet-Európai Munkacsoport területén a rendszerváltás óta sok egyház hajtott végre liturgiai reformokat. Ezekben közös jellemzőket találhatunk egyrészt az egykori kommunista országokban élő egyházak fejlődése, másrészt az egykori „nyugat” egyházai között.

Németországban a VELKD és az UEK az előtt a kihívás előtt álltak és állnak, hogy nyitottan, a mai kor emberét megszólítva formálják az istentiszteleteket,⁹ és a csökkenő látogatottság mellett is újra az istentiszteletre indítsák. „A kísérletek, hogy elevenebb

⁹ Evangelisches Gottesdienstbuch. Agende für die Evangelische Kirche der Union und für die Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands, hg. von der Kirchenleitung der Vereinigten Evangelisch-Lutherischen Kirche Deutschlands, [VELKD – Németországi egyesült Evangélikus Egyház, az evangélikus egyházak szövetsége] 3. Aufl., Berlin, 2003, 6. o. [UEK – Union Evangelischer Kirchen – Protestáns Unió, az uniált (egyesített evangélikus és református) és református egyházak szövetsége.]

istentiszteletekre jussunk, sokoldalúak voltak az elmúlt évtizedekben (1999 előtt)” Mindannyian azt a jogos érdeket követték, hogy a gyülekezetet erőteljesebb részvételre és elmélyülésre ösztönözzék. Annak azonban, hogy a modern embert csupán modern nyelvvel és zenével vonzzák az istentiszteletre, csak mérsékelt sikere volt. Az 1999 óta bevezetett új protestáns liturgikus könyv arra a belátásra épül, hogy mindkettőre, „a naponta megszokottra és az archaikusra” is szükség van az istentiszteleten, és hogy ebben az összjátékban a gyülekezet és az alkalmi betérők is otthonossá lesznek.¹⁰

Bár a liturgikus életet a kommunista időkben a vasfüggöny mögött a rezsimek nem [pontosabban kevésbé] korlátozták, de állandó megfigyelés alatt tartották. A liturgia nagy változásai, reformjai elmaradtak. Másrészt a helyi gyülekezetek viszonylag szabadok voltak a liturgia formálásában. Az új, kívülről jövő liturgiai impulzusokat hálásan fogadták, és így egy kis egyházon belül is eltérő fejleményekre került sor.

A társadalmi, politikai rendszerváltozás után a kelet-közép-európai egyházak előtt nagy esély volt, hogy nyissanak a társadalom felé, nyilvánosan hallassák hangjukat, és megszólítsák a fiatalokat. Az egyházakra nehezedő nyomás megszűnése azonban mégsem szabadította fel az érdeklődést irántuk és az istentiszteletek iránt. Így a kelet-közép-európai gyorsan változó társadalmakban, Németországhoz képest bizonyos késéssel szintén elkezdtek gondolkodni az istentiszteletek olyan változtatásáról, amely képes fiatalokat, családokat és kívülállókat megszólítani. Liturgiai reformnak kellett a meglévő agendát revideálni és aktuálisan kiegészíteni,¹¹ arra is tekintettel, hogy az új munkaterületek (pl. protestáns iskolák) számára új liturgikus anyagok váltak szükségessé.¹² Nem arról van szó azonban, hogy csak megismétlődött volna a nyugati fejlődés. A reformszándékokat „Európa istentiszteleti megújulásának részeként”¹³ értékelték. Partnerkapcsolatok és hálózatok hozzájárultak Európában ahhoz, hogy más egyházak tapasztalatait is megismerjék, és pozitívan fogadják, alkalmazzák. A Kelet-Közép-Európában összességében erősebb hagyományosság és a nemzeti nyelv különleges jelentősége a nemzeti kisebbségi egyházakban ahhoz is hozzájárult, hogy a reformoknak inkább a saját felekezeti liturgikus formák újragondolása és az istentiszteleti gyakorlat egységesítése volt a céljuk.

5.3.2. Régi liturgikus formák újragondolása

A 20. század első felében a liturgikus mozgalmaknak nagy hatásuk volt a munkacsoport egyházaiban, akkor is, ha az agendákban részben csak az elmúlt évtizedekben érvényesült. Erdélyben és Magyarországon visszatérnek az imaóráknak és a gregoriánnak a Mihály-testvérközösség (*Michaelsbruderschaft*) által ápolta hagyományához. Bajorországban is ennek hatására dolgozták át a liturgia építőköveit. A Cseh Testvérek Egyházában kezdeményezték a liturgiába ennek a hagyománynak a felvételét, és esztétikai okokból belevették az istentiszteletbe. Svájcban is érezhetően növekszik az érdeklődés az istentisztelet esztétikai kérdései és liturgikus formái iránt.

Az óegyházi és a középkori hagyomány elemei (pl. a gregorián, zsoltárok és imádságok éneklése, stóla és egyéb liturgikus öltözék), de a gyertyák és szimbólumok is újra érdeklődésre találnak, nem csak az evangélikusok, hanem a reformátusok között is. A belső tér kialakításában különböző korok és hagyományok elemeit használják fel (ortodox ikonok). Az ilyen elemek alkalmazását azonban ismételten meg kell védeni azzal a gyanúval szemben,

¹⁰ Uo.

¹¹ Hafenschner Károly: *Evangelischer Gottesdienst – Liturgisches Buch*, in: *Texte aus der VELKD* Nr. 153/2010, 33. o.

¹² Uo.

¹³ Uo.

hogy túl erős katolizáló tendenciákat visznek bele az evangélikus istentiszteletbe,¹⁴ vagy fennáll a veszély, hogy az esztétikusan alakított istentisztelet azzal a szemrehányással utasítják vissza, miszerint elveszi a hangsúlyt az igehirdetésről. A reformok célja, hogy minden érzékükben megszólítsák az embereket, anélkül, hogy az igére koncentrációt feladnák.

5.3.3. A liturgia egységesítése

Már röviddel a rendszerváltás előtt (Ágostai Hitvallású [szász] Evangélikus Egyház, 1987), de mindenekelőtt az elmúlt húsz évben sok egyházban hajtottak végre liturgiai reformot. Jelentős érdek volt a liturgiai gyakorlat egységesítése, amely a gyülekezetekben részben igencsak sokoldalú lett.

A református egyházak liturgiai reformjaiban gyakran szerepet játszik, hogy az istentiszteletet ismét a maga összességében hangsúlyozzák, ahol az énekek és az imádságok nem egyszerűen a kereteket biztosítják az igehirdetéshez, hanem az egésznek lényeges részei. Egymáshoz hangolásuk, egységes rendszerbe foglalásuk gondos előkészítést és összeegyeztetést igényel. Ezek a reformok mégsem kötelező jellegűek, hanem indítatásnak és anyaggyűjteménynek tekintik őket, amelyek segítséget kívánnak nyújtani az istentisztelet, mint egység megértéséhez, és számot adni az ívében, menetében lévő feszültség(ek)ről.

A liturgia egységesítésének gondolata a saját egyházban a kis egyházakban is vezérli a liturgikus reformok újabb fejlődését, amelyek impulzusokat kaptak a partneregyházaktól az istentisztelet formálására. Különböző régiókban találunk erre példákat (Olaszországi Evangélikus Egyház, Ukrajnai Német Evangélikus Egyház). A hiányzó saját hagyomány és a Németországgal való közösség miatt Ukrajnában hálásak voltak a Németországból kapott javaslatokért, amelyeket a német származású gyülekezetek röviddel a rendszerváltás után közvetlenül átvehettek. A különböző német tartományi egyházak, de szabadegyházak agendái is bizonyos mértékig anyaggyűjteményként rendelkezésre álltak, amelyeket a helyi felelősök saját belátásuk szerint vettek használatba. Az egyes újjáalapított gyülekezetek egy egyházzá való növekedése, és az az igény, hogy az ország nyelvén is tartsanak istentiszteleteket, egy liturgikus bizottságot hozott létre, amely a lelkészkonferenciával egyeztetve különösen is az agendákat dolgozta át. Így egy olyan agenda jött létre, amely egyazon istentiszteleten különböző németországi és oroszországi evangélikus, továbbá más felekezeti (ortodox) liturgikus hagyományokat alkalmaz. Olaszországban az EKD által küldött lelkészek a saját hagyományaikat vitték magukkal, és azzal alakították a gyülekezeteket. Az Evangélikus Istentiszteleti Könyv (*Evangelisches Gottesdienstbuch*) bevezetésével az Olaszországi Evangélikus Egyházban sikerült az egységesítés.

5.3.4. Nyelv és liturgia

A keleten élő protestáns egyházak közül jó néhány bevándorlás vagy az államhatárok eltolása következtében jött létre, mint nemzeti kisebbségi egyház, ők liturgiájukat és agendájukat saját nyelvükön és hagyományaik szerint természetesen tovább folytatták. A munkacsoport legalább hét egyháza továbbá egyes magyar [evangélikus] gyülekezetek Szlovákiában az állam nyelvétől eltérő nyelvet használnak az istentiszteleten. Az idegen

¹⁴ I. m. 37. o.

nyelvű környezetben való elszigeteltség támogatja az elhatárolódási, de a megőrzési tendenciákat is. Így a nyelv konzerválásával olyan régi liturgikus hagyományok is megmaradnak, amelyek hazájukban [illetve a többségnél] feledésbe merültek.

Az átmenet az ország nyelvén tartott istentisztelet felé hosszú folyamat, amelyet mindenekelőtt missziói szempontok indokolnak. Gyakran kazuális szolgálatokkal kezdődik, ahol az istentisztelet résztvevői már nem tudják követni a nyelvet (Erdély). Az Ukrajnai Német Evangélikus Egyházban egyes gyülekezetekben még kétnyelvű az összes istentisztelet. Oroszországban és Ukrajnában mégis túlnyomórészt az ország nyelvén tartják az istentiszteleteket. A lelkészek nemzedékváltásával még egyszer jelentős súllyal esik latba az istentiszteleti nyelv kérdése, mivel egyre inkább az ország nyelvéhez kötődik. A Kárpát-medencében túlnyomórészt a kisebbségek nyelvén tartják az istentiszteleteket. Csak ott, ahol nagyon lecsökkennek a kisebbségek, nyer teret fokozatosan az ország nyelve. A Szerbiai Metodista Egyházban három nyelven: szerbül, szlovákul és magyarul tartják az istentiszteleteket.

A nyelv és a liturgikus formák nem választhatók el az általuk közölt tartalomtól. Már többször utaltunk nyelv és kultúra összefüggésére. Még inkább érvényes, ha például az olaszországi valdens gyülekezetekben más kultúrkörből származó és más kegyességet hordozó bevándorlókat kell integrálni. A bevándorlók nyelvének és liturgiájának átvétele egyúttal nyitást is jelent, ebben az esetben a pünkösdi elemek felé, amelyek megváltoztatják az istentiszteletet, és új teológiai meglátásokkal szolgálnak.

A német nyelvű svájci reformátusoknál az új zsebkönyv-agenda magát a liturgikus nyelvet is felülvizsgálta. Következetes abban, hogy teológiailag átgondolt, sűrített és korszerű nyelvezetet alkalmaz.

5.4. Ének és zene a protestáns istentiszteleten

5.4.1. Egyházzene – az evangélium hangja

Akár a genfi zsoltárok, az evangélikus hitvalló énekek vagy a metodista énekkincs, az egyházi zene minden felekezeti protestáns keresztyén számára hozzá tartozik az istentisztelethez és az egyházhoz. A protestáns istentisztelet jellemzője gyülekezeti korál és orgonazene formájában, és lényeges alkotóeleme a gyülekezeti munkának – például Bajorországban a különböző gyülekezeti csoportokban tevékenykedők egyharmada közös éneklés és zenélés céljából találkozik.¹⁵ Romániában az orgona és az evangélikus korál a felekezeti ismertetőjelekhez tartozik. Az egyházak ezért nagy hangsúlyt fektetnek énekeik ápolására. A munkacsoport 15 egyházának hozzászólásából 14-ben mutattak rá az istentiszteleti fejleményekkel kapcsolatban új énekek és revideált énekeskönyvek bevezetésére. Az egyházi énekkarok és az orgonahangversenyek az érdeklődők széles körét érik el.

5.4.2. Gyülekezeti ének az istentiszteleten

A közös éneklés elválaszthatatlanul hozzátartozik az egyház reformációi hagyományaihoz, és mindmáig fontos eleme az istentiszteleti résztvevők integrálásának és

¹⁵ Michael Martin: Hat der Mensch Töne – Die Bedeutung der Kirchenmusik für die Kirche, in: Festschrift zum 100-jährigen Jubiläum des Verbandes Evangelischer Kirchenmusikerinnen und Kirchenmusiker in Bayern e. V., 1. o.

aktivitásának. A gyülekezeti énekben mindenki, aki csak hallgató résztvevője az istentiszteletnek, felhatalmazást kap az aktív formálásra. Az ének az egyik módja annak, hogy érzéseket vigyünk az istentiszteletbe. Ott, ahol sikerül a közös éneklés az istentiszteleten, az istentisztelet a maga egészében lesz tapasztalhatóvá, az istentisztelet résztvevőinek érezhető és átélhető közösségével együtt. A gyakorlás, a vezetés és a kíséret persze egyre inkább szükséges a sikeres gyülekezeti énekléshez. Ez szokás szerint a gyülekezeti éneket kísérő orgonista segítségével történik. Kis szórványgyülekezetekben, ahol nincs lehetőség a zenei vezetésre, gyorsan megszűnik a gyülekezeti részvételnek ez a lehetősége. A kicsiny erdélyi gyülekezetekben az egyház megfelelő liturgikus formákat keres, mivel van, ahol a gyülekezeti ének már egyáltalán nem megy.

Az énekszövegekben a gyülekezeti tagok közösen fogalmazzák meg dicséretet és panaszt, hitet és hitvallást, és mint nyilvánvaló, olyan szavakkal, amelyek különben nem jönnének olyan könnyen az ajkukra. Egyúttal a hit hagyományozódik át a bevésozott egyházi énekeken keresztül, amelyek azután a mindennapokban is jelen vannak. Ez a hit az istentiszteleten kívül is szót kap, ahol egy dallam meghonosodik, és azt akarja, hogy énekeljék. A zene így Isten ajándéka, amely örömet szerez, és elűzi az ördögöt (Luther: A zenéről, 1530).

5.4.3. A gyülekezetek énekkincse

A kelet-közép-európai egyházakban a reformátorok sok énekét ismerik és gyakorolják. Persze nem mindig sikerül, hogy a klasszikus énekkincset a fiatalok is a magukévá tegyék, és elvigyék a mindennapokba. Fiatalabb lelkészek – az egyházi korálok hagyományának minden tiszteletével együtt – látják, hogy szükség van új énekekre, könnyen megjegyezhető dallamokkal.

Itt lép be a legtöbb énekeskönyvi revízió, amikor a hagyományos korálok és a modern keresztyén énekek keverékével mindkét igénynek eleget akarnak tenni. Taizéi énekek, de pietista és karizmatikus jellegűek is utat találnak az új énekeskönyvekbe. Az ukrainai gyülekezetekben például egyes helyeken gitárral kísért gyermek- és ifjúsági kórusokat vezettek be a fő istentiszteleten, amelyeket azóta már az idősebb résztvevők is természetesnek vesznek. Ezen új énekek elfogadása azonban erősen függ aktív bevezetésüktől és begyakorlásuktól.

Különleges jelentősége van a többnyelvű, vagy bevándorlókat is befogadó gyülekezetekben a más nyelvű énekeknek. A valdens istentiszteleteken egyrészt hagyományos korálokat énekelnek különböző nyelveken, másrészt pedig a ghanai kisebbség saját énekeit is gyakorolják és éneklük. Ezek fontos elemei az otthonra találásnak az istentiszteleten, ugyanakkor a helyiek készségét is feltételezik, hogy készek lemondani hagyományuk egy részéről.

Ezekkel az új énekekkel az orgona mellé új hangszerek, mint a gitár és a dob lépnek. Bajorországban sok gyülekezetben van fúvószenekar, amelyek rendszerint ünnepi istentiszteleteken, vagy amikor orgona nem elérhető (szabadtéri istentiszteletek), a korálokat kísérik. Egyes gyülekezetekben nem csupán különleges alkalmakon, hanem megszokott elemként adnak sajátos jelleget az afrikai ütőhangszerek az integrációs istentiszteleteknek. A GEKE Colors of Grace énekeskönyvét gyakrabban használják a többnyelvű gyülekezetek. Többnyelvű énekeskönyveket például a cseh- és lengyelországi evangélikus egyházakban, továbbá Erdélyben is megjelentettek.

5.4.4. Énekkari munka és hangversenyek – kulturális esemény vagy missziói alkalom?

Sok egyházban az énekkar szerves alkotórésze a gyülekezeti életnek. Kisebb gyülekezetekben a közösségi szempontnak gyakran elsőbbsége van az éneklés magas minőségi igényeivel szemben. Sok hagyományos énekkar lecsökkent, magas az átlagéletkor, és fellépéseik az istentiszteletre korlátozódnak. Ezzel szemben a „projektkórusok” – egy időre alakult énekkarok – vonzzák a fiatalabb hangokat. Ugyanez érvényes a gospel kórusokra, amelyek mindenekelőtt a 35-55 éveseket szólítják meg. Az ilyen kórusok templomi koncertjeinek vonzereje messze túlterjed a gyülekezeten.

Sok kelet-közép-európai egyház részéről az ilyen koncertek missziói alkalomnak számítanak. Ezeket a lelkész vezeti be köszöntéssel vagy áhítattal, és imádsággal, áldással fejezi be. Más egyházak szigorúan el akarják választani a kulturális és a gyülekezeti rendezvényt, de gyülekezet énekkara még egy „kulturális rendezvényen” is a gyülekezet számára toboroz. Különösen a nagyobb városokban ismerték fel az egyházi zene nagy esélyét a gyülekezetek. A zene arra szolgálhat, hogy felhívja a környezet figyelmét a gyülekezetre, a koncertek által pedig adományokhoz és bevételhez juttatja a gyülekezetet. A koncertlátogatók számára a tartalom igehirdetésként szolgál, pl. a nagy passiókon. Nem kevés hallgató nyílik meg a hitre a passió hallgatásakor.

5.4.5. Egyházzenei képzés és minőségbiztosítás

Nem lényegtelen kérdésként jelentkezik a minőség az önkéntes, nem kiképzett egyházzeneészeknél, mindenekelőtt akkor, ha a misszió lehetőségének tekintik a zenét, mint például erről Lengyelországból tudósítanak. A zene olyanokat is bevisz a templomba és a gyülekezetbe, akik különben nem találnák meg az utat. Az olaszországi valdens és metodista egyház ezért fizeti az orgonisták képzését, és ezen túl a „zenei segítők” iskoláját kívánja megalapítani, hogy magasabb szintre emelje az egyházzeneészek és a lelkészek liturgiai együttműködését. A még kisebb egyházak Szerbiában és Oroszországban olyan zenei tehetségekre vannak utalva a gyülekezetekben, akik maguk szerezték meg képesítésüket.

Egyes svájci tartományi egyházakban a „népszerű” zenét a külön e célra indított egyházzenei képzésekkel támogatják.

5.5. Az istentisztelet esztétikájáról: tér és idő

Protestáns felfogás szerint nincsenek [annyira kitüntetetten] szent terek és szent idők. Az istentiszteleti ünneplés mégsem tetszés kérdése, akkor sem, amikor az istentisztelet helyéről és idejéről van szó. Így az istentisztelet kezdete és hosszúsága a helyi feltételekhez és lehetőségekhez igazodik. A szórványegyházakban az istentisztelet helye fontosabb, látogatottsága pedig arányaiban nagyobb lehet mint a német gyülekezetekben –, és gyakran hosszabb is, különösen ott, ahol több nyelven folyik. A vasárnapi istentisztelet, mint az istentisztelet alapformája nem vitatéma –, ehhez nyilvánvalóan szorosan kapcsolódik a vasárnap, mint a munkától mentesített idő megvédése. Az időhöz hasonlóan a tér sem közömbös. Ez megmutatkozik azokban a jelentős erőfeszítésekben, amelyeket az egyházak a saját templomaik építésére és fenntartására fordítanak, vagy az istentiszteleti helyiség kialakításában, amely több mint funkcionális, nem ritkán ünnepi. Az istentiszteleti hely és idő, kézenfekvően, nem áll szabadon rendelkezésre. A kötelezettség azonban nem egyszerűen

a hagyományból, hanem magából az istentiszteleti eseményből származik. Ennek térre és időre van szüksége, térben és időben kell alakítani, esztétikailag is úgy, hogy a belső történetnek megfeleljen. Ehhez lényeges elemek vehetők át a kultúra területéről (dramaturgia és színrevitel, retorika és szerepértelmezés, jelenlét és performance). Az istentisztelet, mint üzenettel bíró ünneplés kommunikációs esemény, saját szellemi logikával és dinamikával. A kultúra területén érvényes követelményekre vetett pillantás azonban hozzásegít ahhoz, hogy jobban érzékeljük, és felelősen alakítsuk ezt a logikát és dinamikát. Sok szól emellett, hogy egy templomban, amelyben a világosságról beszélnek, ahol fénylenie kell a világosságnak, a fényviszonyokra, a megvilágításra is ügyeljenek. És semmi sem szól az ellen, hogy az ige egyháza ügyeljen arra, hogy az ige retorikailag gyakorlottan és akusztikusan érthetően töltsse be a teret, és így meghallgatásra találjon.

5.6. Vezetés és részvétel

Sok egyházban, különösen is kis gyülekezetekben „egyemberes show-nak” írják le az istentiszteletet, ahol a lelkész egyedül szolgál, ugyanakkor sajnálkozik is emiatt. A gyülekezet aktív részvétele hozzá tartozik a protestáns istentisztelet jellemzőihez. Mégis csak ott kerülhet rá sor, ahol a résztvevők tisztában vannak a liturgiával.

A gyülekezet megerősített részvétele az istentiszteleten a laikusok részvételét is jelenti az igeolvasásban, imádságban és az istentisztelet vezetésében. Sok egyházban lektorok és prédikátorok veszik át az istentiszteleti szolgálatot, néhol a szentségek kiszolgáltatására is megbízást kapnak. A különböző szabályozások és megnevezések ugyanakkor zavaróan hatnak. A laikusok istentisztelet-vezetési feladatainak közös szabályozása a gyülekezeten belül és az ökumenére tekintettel is elkerülné a felesleges zavarokat.

Az Ausztriai Evangélikus Egyház a „titkos protestantizmus” történelmi tapasztalatából kiindulva hangsúlyozza a „laikusok” egyenrangú szerepét a teológiailag képzett lelkészek mellett. A mai is fennálló szórványhelyzet, amikor egymástól messze szétszórva fekvő igehirdetési helyeket kell gondozni egy-egy gyülekezetben, megköveteli a lektorok alkalmazását. Megbízatusuk skálája különböző. Részben nemcsak egyszerűen felolvassák az előre elkészített igehirdetést, hanem maguk is jogosultak az elkészítésére, sőt az úrvacsorai szolgálatra.

Oroszországban az egyházak üldözése és számos főállású alkalmazottjuk likvidálása miatt sok gyülekezet laikus testvérek vezetésére volt utalva. Ezt persze mindig is szükségmegoldásnak érezték, amíg nem volt lelkész, aki átvegye a szolgálatot. Ma is számos gyülekezetben lektorok és prédikátorok tartják az istentiszteletet. Úrvacsora azonban csak akkor van, ha felszentelt lelkész látogatja meg a gyülekezetet.

Az istentisztelet formálásához és sikeréhez döntően hozzájárulnak az egyházzenészek, az egyházfik, az úrvacsorai segítők, a hirdetések és az imádságok felolvasói. Néhol külön munkacsoport felelős az istentiszteletért, annak minden egyes részletéért.

5.7. Összefoglalás: növekvő közösség

Az istentisztelet különböző szempontjainak vizsgálata egyrészt azt mutatja, hogy a környezeti különbségek sokkal erősebben hatnak a gyakorlatra mint a felekezeti különbségek, másrészt egy pillantás a fejlődésre és változásokra is nyilvánvalóvá teszi, hogy az istentiszteletek egyik oldalról a kelet-közép-európai, másik oldalról a német, a svájci és az osztrák egyházakban közelítenek egymáshoz. A munkacsoport, anélkül, hogy a szükséges különbségtételt elhanyagolná, megállapítja, hogy a liturgiai reformokban, az istentisztelet

vezetésében és az úrvacsora helyzetében, az egyházzenei törekvésekben és a bibliai igeszakaszok rendjében a hasonlóságok vannak túlsúlyban, és a keleti és nyugati egyházak egymáshoz közelítenek. A német nyelvű egyházakban a kötetlen főistentiszteletek kipróbálásának évei után egyre inkább úgy látják, hogy a résztvevők nagyobb biztonságot igényelnek az ismert renddel és szavakkal. Ugyanakkor a kelet-közép-európai egyházakban növekszik az igény az istentiszteletek egységesítésére a saját egyházon belül.

Ebben a vizsgálatban persze az is nyilvánvalóvá lesz, hogy a munkacsoport egyházainak eltérő helyzete nem szűnne meg egy közös istentiszteleti renddel. A GEKE-n belül a megbékélt különbözőség alapelve az istentiszteletekre is vonatkozik. Egy közös GEKE-liturgia nem lenne helyénvaló a tagegyházak sokszínűségével szemben. A GEKE lényegének sokkal inkább az felel meg, hogy sokféle lehetőség van az istentiszteletek formálására, amit minden egyház elfogad, és amiből kiveheti a maga részét.

6. Új istentiszteletek a változó társadalomnak

A németországi és a német nyelvterületen élő egyházak évtizedek óta keresik a válaszokat a vasárnapi istentiszteleti résztvevők csökkenő számára. Eközben olyan istentiszteleteket alakítottak ki, amelyek jobban alkalmazkodnak egy-egy célcsoporthoz, vagy a megszokottól eltérő időpontban kezdődnek. Mindenekelőtt a rövidített istentiszteleti formáknak kell kihasználniuk az életritmus miatt csökkenő mozgásteret, és az embereknek a kazuális szolgálatok által kell felkínálni életük figyelemmel kísérését. De a nyilvános vagy társadalmi alkalmakon, különösen katasztrófák, balesetek idején tartott istentiszteletek is fontosabbak lettek. Ezek az egész társadalom bevonását követelik, és az ökumenikus vagy vallásközi együttműködés kérdését is felvetik.

Kelet-Közép-Európában a kommunista uralom alatt nem volt lehetőség az ilyen istentiszteletekre. Ma már persze az egyházaknak új szerepük van a társadalomban, és foglalkozniuk kell a társadalomnak az istentisztelet iránti igényével. Bizonyos célcsoportok részére is tartanak istentiszteleteket, ha adottak a személyi feltételek. Mindenesetre az olyan új istentiszteleti formák számára, amelyek tudomást vesznek a társadalmi változásokról, a kis kisebbségi egyházakban sokkal kevesebb lehetőség van mint a nyugati egyházakban.

6.1. Alternatív istentiszteletek

Miközben a vasárnapi istentisztelet látogatottsága csökken a gyülekezetekben, az alternatív istentiszteleti lehetőségek száma még mindig növekszik. Az ismertetőjelek, a formák, a jelleg és ezek gyülekezeti beágyazottsága igen különböző, ezért aligha mutatható be és értékelhető általánosan. Németországban az a tendencia állapítható meg, hogy egyrészt azok az istentiszteleti formák, amelyek politikai-etikai érdeklődésből származnak (politikai virrasztó imádság), másrészt pedig azok, amelyek az ünnepélyesség újrafelfedezéséből (ünnepi úrvacsora), egyaránt megszilárdultak. Bizonyos célcsoportoknak (gyermekek, ifjúság, nők, hasonló foglalkozásúak csoportjai, motorosok stb.) ajánlott alkalmak nyilvánvalóan a gyülekezet megszokott programjához tartoznak. Az alternatív istentiszteletek új lendülete azonban inkább bizonyos kegyességi típusoknak (dicsőítő istentiszteletek), hitre hívó mozgalmaknak (Willow Creek, [Chicago, 1975 – ökumenikus gyülekezetépítési hálózat, az alapos bibliatanulmányozás és a modern eszközök együttes alkalmazását hangsúlyozza] Tamás mise), vagy más felekezetekből szívesen átvett lelki alkalmaknak (taizéi áhítatok) ajánlott lehetőségekből táplálkozik. Ezek az istentiszteletek saját zenei stílust ápolnak, és rendszerint nincs szükségük orgonára. A kezdeményezők rendszerint valamely olyan gyülekezeti csoportból kerülnek ki, amelyik elégedetlen a vasárnap délelőtti istentisztelettel. Az új formákhoz gyakran missziói érdeklődés is társul: a fiataloknak vagy az egyháztól távol lévőknek olyan lehetőségeket kell találniuk az alternatív istentiszteleteken, amelyek jobban megfelelnek nekik mint a vasárnap délelőtti istentisztelet. A lelkészek többnyire támogatják ezeket a kezdeményezéseket. Az alternatív istentiszteletek gyakran a hét végén, (péntek vagy vasárnap) este zajlanak, de nem hetente, hanem havonta egyszer vagy még nagyobb időközönként.

Az alternatív istentiszteletek ismertetőjele a csoport általi vezetés, amelyet nem a lelkész határoz meg. A szolgálattevők rendszerint nagy érdeklődéssel, odaadással, aktívan részt kívánnak venni az istentisztelet alakításában. Többségük a gyülekezet magjából kerül ki. Egy bajorországi tanulmány megállapítja, hogy alternatív istentiszteletekre elsősorban a

gyülekezetekben már otthonosak nyerhetők meg.¹⁶ Az egyháztól távol lévőknek magasra teszik a mércét, mivel az alternatív istentiszteleteken sokkal inkább be akarják vonni a gyülekezetet, például könyörgő imádságok írásával és felolvasásával. A hagyományos istentisztelettől eltérően az egyháztól távol lévőknek nem világos, hogy mit várnak tőlük. Így az alternatív istentiszteletek inkább arra szolgálnak, hogy bizonyos csoportok hitének és kegyességi stílusának teret biztosítsanak a gyülekezetben. Ezek szemléltetik és megelevenítik a gyülekezeti életet, gyakran a gyülekezet határain túl is figyelemfelkeltőek, és így közelebb hozhatják egymáshoz a gyülekezeteket. Egy-egy témára, stílusra vagy célcsoportra összpontosítva azonban strukturálisan nem jelentenek alternatívát a vasárnap délelőtti istentiszteletnek, akkor sem, ha ilyen igénnyel lépnek fel.

A kárpát-medencei egyházakban, továbbá a kelet-közép-európai kisebbségi egyházakban alternatív istentiszteletként különlegesen alakított ünnepi istentiszteleteket ajánlanak nagy egyházi ünnepeken, aratási hálaadó ünnepre, konfirmációra, és főleg célcsoportok, pl. fiatalok vagy családok számára. A nők világ-ímanapja széles körben elterjedt. Néhol más formákat is használnak, mint a taizéi áhítatok vagy a Tamás-mise. Mégis feltűnő, hogy különböző kegyességi stílusok még alig kezdeményeztek alternatív istentiszteleteket. Ennek oka bizonyára sok gyülekezet nehéz szórványhelyzetében és méretében keresendő. Ahol a lelkésztől már az is nagy erőfeszítést igényel, hogy megtarthassa a rendszeres vasárnapi istentiszteletet, ott alig van lehetőség alternatív programokra. Bár az alternatív istentiszteleteken a csoportos előkészítés folytán szét lehet osztani a feladatokat, a lelkésznek mégis figyelemmel kell kísérnie, és gyakran részt is vesz benne. A szórványban – nem csak Kelet-Közép-Európában – kevés mozgástér marad az ilyen járulékos feladatok elvégzésére. Másrészt a kelet-közép-európai egyházak számára csak jó két évtizede annak, hogy szabadon tarthatják és alakíthatják istentiszteleteiket. A fentiekben már említettük, hogy az egyházak többségében liturgiai és énekeskönyv-reformokra került sor. A fő istentiszteletről való elmaradozás nem annyira érezhető mint nyugaton. Még azt is tekintetbe kell venni, hogy a hagyománynak éppen a nemzeti kisebbségek esetében nagyobb az értéke. A kisebbségi helyzetben a protestáns kegyesség ismertetőjele az istentisztelet hagyományos ünneplése. Az új formák nem képesek ugyanúgy kifejezni az öntudatosságot.

Részben a nemzetközi gyülekezetek nyomán alakulnak ki alternatív istentiszteleti formák. Ezekben a hasonló gondolkodásúak közössége van előtérben. A különböző istentiszteleti formák, mint például a bécsi nemzetközi methodista gyülekezetben sok látogatót szólítanak meg, és indítanak idegen hagyományokban való részvételre.

A munkacsoport egyházainak hozzászólásaiból mindenesetre világos, hogy olyan utakat keresnek, amelyek csökkentik a lelkész istentiszteleti dominanciáját, és jobban bevonják a gyülekezetet, új énekeket vezetnek be, és erősítik a közösséget. Az alternatív istentiszteleteknek ezek az alapvető szándékai Kelet-Közép-Európában a vasárnapi istentiszteleten is érvényesülhetnek, és csökkentik az alternatív istentiszteletek iránti igényt.

6.2. Rövid istentiszteleti formák

A megváltozott életritmusban egyre fontosabbak lesznek az istentisztelet rövid formái. A belvárosi gyülekezetek arra rendezkednek be, hogy a látogatók csak véletlenül, illetve csak rövid időre nézzenek be a templomba. Számukra ezért déli imákat és esti áhítatokat kínálnak, 15 percnél nem hosszabban. A járókelőket plakátokkal vagy harangozással hívogatják. Semmilyen kötelezettségről nincs szó, viszont olyanokat is elérnek, akik nem tartoznak a

¹⁶ Hanns Kerner: Der Gottesdienst. Wahrnehmungen aus einer neuen empirischen Untersuchung unter evangelisch Getauften in Bayern, hg. Gottesdienstinstitut der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Bayern, 18 k.

rendszeres istentiszteleti résztvevők közé. Az ilyen áhítatok és imák a lelki igényekre reagálnak, de nemcsak helyet biztosítanak, ahol megtapasztalható a spiritualitás (nyitott templomok), hanem rövid tartalmi indíttatással is szolgálnak, és így irányítják a lelki tapasztalatot.

Kelet-Közép-Európában is található nyitott templomok, amelyek hívogatják a látogatót, és ahol lelki alkalmakat is kínálnak. A célcsoportok, úgy tűnik, hogy egyelőre szorosabb kapcsolatban vannak a gyülekezettel, és a látogatóknak is rendszerint több idejük van. Így inkább a heti istentisztelet formáival találkozunk a járókelők alkalmi gyülekezetére szabott formák helyett.

6.3. Istentiszteletek az élet folyamán

6.3.1. A kazuális szolgálatok mint missziói alkalmak

A kereszteléssel, konfirmációval, esküvővel és temetéssel az egyház jelen van az élet fontos határhelyzeteiben. Ezeket az alkalmakat azok a gyülekezeti tagok is igénylik, akik különben nem vesznek részt az istentiszteleten. A kelet-közép-európai egyházak most arról számolnak be, hogy agendájukban különleges figyelmet szentelnek ennek a feladatnak (Lengyelország). A személyes helyzetet kell az istentiszteleten figyelembe venni és megszólítani (Románia). Különösen is kazuális istentiszteleteken nyílnak meg a nemzeti kisebbségek a többnyelvűség illetve a többségi nyelvű istentisztelet előtt. A kazuális szolgálat missziói jellegét, amikor is sok nem gyülekezeti tagot, vagy egyháztól távol levőt is elérnek, a gyülekezetépítés fontos lehetőségének tekintik.

6.3.2. A kazuális szolgálatok kapcsolódása a gyülekezethez

A kazuális szolgálatokat ugyanakkor a főistentisztelethez kötik. A keresztelőt ismét inkább a főistentisztelet részévé teszik, ahol az egész gyülekezet résztvevője lesz az ünnepségnek, és a gyülekezetbe való felvétel áll középpontban. Az esküvők és a temetések a könyörgések által tudatosulnak a gyülekezetben. Az ukrainai kis gyülekezetekben a haldoklóra mondott áldás és a koporsó melletti virrasztás között a gyülekezet nagy része együtt van a gyászoló hozzátartozókkal, és a kevés esküvőt is a gyülekezet jelentős részvételével ünneplik.

6.3.3. Kazuális szolgálatok utólag az egykori Szovjetunióban

Más volt szocialista országokhoz hasonlóan itt is még mindig érezhető a kazuális szolgálatok utólagos elvégzésének igénye. Felnőttek, akiket gyerekkorukban nem keresztelek meg, jönnek a gyülekezetbe, és annak részvétele mellett megkeresztelkednek. Míg orosz területen a német származásúak között az üldözés idején titokban főleg idősebb asszonyok végezték a keresztelest (a gyülekezetek férfi vezetőit deportálták), illetve a hetvenes évek óta az evangélikusok is az ortodox templomokban kérték, a konfirmációi oktatásra és magára a konfirmációra csak az elmúlt húsz év óta van lehetőség. Ukrajnában és Oroszországban mindmáig számos felnőtt található a konfirmandusok között. A konfirmáció különleges ünnepi istentisztelettel jár, amelyen a gyülekezet evangélikus jellege megnyilvánul, és amelyen a gyülekezet különösen is nagy számban vesz részt.

Mivel a kommunista időkben alig volt lehetőség egyházi esküvőre, a gyülekezet magjához tartozó házaspárok – különösen is jubileumi évforduló idején – utólagos egyházi esketést és áldást kérnek. Ezek a különleges ünnepekre is többnyire nem csupán családi körben, hanem a gyülekezet közösségében kerül sor.

6.3.4. Egyesek megszólítása

A kazuális ünnepség előkészítéséhez hozzátartozik a lelkipásztori beszélgetés az érintettek helyzetéről és ennek az istentisztelettel való kapcsolatáról. Ez fáradtságosabbá és időigényesebbé teszi a készülést, ugyanakkor abban is segít, hogy határhelyzetekben személyesen szólítsa meg az embereket.

Az individualizálódás és az eseménykultúra (*Eventkultur, event culture*) mindenekelőtt a nyugati egyházakban változtatja meg a klasszikus kazuálékat, főleg ott, ahol a családok különleges igényekkel állnak elő (hely, szövegek, énekek vagy a szertartás egyes részletei, különösen esküvők alkalmából). Annak érdekében, hogy az istentisztelet valóban az életet kíséresse, és eszerint alakítsák, mindig mérlegelni kell, hogy az ilyen kívánságok mennyiben egyeztethetők össze az istentisztelet céljával. Ez érvényes a kazuális istentiszteletek professzionális dokumentálására vonatkozó növekvő igényre is, amely nagyon zavaró lehet az ígéretekre és áldásra való figyelem közben. Sok németországi gyülekezetben ezért azt kérik, hogy az istentisztelet alatt tartózkodjanak a fényképezéstől és a filmezéstől.

6.3.5. Különleges kazuálék

A házassági jubileumok és családi ünnepek (születésnapok) egyházi kísérése rendszerint a lelkész vagy a gyülekezeti munkatársak látogatása által történik. Bajorországban alkalmanként istentiszteletet is kérnek ilyen alkalmakra. Az ilyen kívánságok, amelyekkel többnyire a gyülekezettel szoros kapcsolatban levők fordulnak a lelkészhez, nagyobb körben is felébresztik az istentisztelettel kísérés igényét, és különleges esélyt kínálnak az élet folyamán az istentiszteletekre. A nyugati egyházakban túlnyomórészt szűk családi körben zajlanak ezek az istentiszteletek. A kelet-közép-európai egyházakban azonban a gyülekezet és a család szorosabb kapcsolata főleg a nagyobb gyülekezeti részvételen látható. A kelet-közép-európai kis gyülekezetekben pl. születésnapon a jubilálót nyilvánosan, a főistentiszteleten köszöntik, és a könyörgésben is megemlékeznek róla.

Az egyházi munkatársak istentiszteleten történő búcsúztatásának példája Németországban más gyülekezeti tagoknál is érdeklődésre talál aktív életük végén. Az ilyen és hasonló alkalmakon az egyházaknak ismételten lehetőség kínálkozik az élet határhelyzeteiben való kísérésre, amikor az emberek különösen is megszólíthatók a szertartásokkal. Az ilyen helyzetek istentisztelettel kísérése Kelet-Közép- és Dél-Európában gyakrabban mint Németországban, a főistentiszteleten történik.

6.4. Istentiszteletek társadalmi alkalmakon

Az egyház részese a nyilvánosságnak, mivel az evangélium továbbadása nyilvános esemény, ez a reformáció egyik alapvető felismerése. Miközben a németországi, ausztriai és svájci protestáns egyházak régóta szilárd helyet vívtak ki maguknak a társadalomban, Európa

keleti felén az egyházaknak alig volt lehetőségük a társadalmi részvételre, és csak a politikai változás után tapasztaltak nagyobb figyelmet, mint nem rendszerkonform szervezetek. Így pl. a Lengyel Evangélikus Egyház a kormány által a katolikus egyházzal egyenjogúan vett részt az etikai vitákban. Az egyházak számára a rendszerváltással új lehetőségek adódtak a nyilvánosságban való közreműködésre, és fordítva, a társadalom is érdeklődött az egyház részvétele iránt. A dél-európai protestáns egyházak hasznot húznak a katolikus egyház elfogadottságából, és többnyire őket is bevonják a társadalmi alkalmakba, ahol sajátosságukat kifejezhetik. Ez részben az ortodox többségű országokra is érvényes. Ott viszont a protestáns egyházak többnyire nagyon kicsik, és alig kerülnek képbe társadalmi alkalmakkor.

6.4.1. Az egyházak közreműködése állami és közintézményekben

Bár a tábori és a börtönlelkészség, továbbá az egyházi szolgálat az állami iskolákban, kórházakban és idősotthonokban Németországban szervesen az egyház feladatai közé tartozik, Kelet-Közép-Európában nagyon eltérően alakult. Itt egyik országban sem vezették be általánosan a protestáns egyházi hitoktatást az állami iskolákban. De ott is, ahol egy bizonyos számú protestáns kérésére bevezetik, az istentiszteleti lehetőségek alig játszanak szerepet az állami iskolákban. Ehelyett a gyülekezetben tartanak tanévkezdéskor és -záráskor istentiszteletet.

Protestáns tábori lelkészséget Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában, protestáns börtönlelkészséget az említetteken kívül Romániában is alapítottak. Sok kis protestáns egyház részéről kerül sor esetenként lelkipásztori látogatásra és néha istentiszteletre állami intézményekben. Az egyházak jól bedolgozták magukat ezekbe a politikai fordulat előtt elképzelhetetlen szolgálatokba, és részben szoros kapcsolatban vannak nyugati egyházi kollégákkal.

6.4.2. Az egyházak közreműködése a civil társadalomban

Kelet-Közép-Európában civil társadalmi alkalmakon, középületek felavatásán stb. még mindig elég ritkán várják el a lelki közreműködést és az istentiszteleti ünneplést. A protestáns egyházak képviselői mindmáig tartózkodással tekintenek arra, hogy a katolikus vagy az ortodox egyházakkal együtt világi épületeket vagy készenléti járműveket avassanak. A kelet-közép-európai egyházaknál visszafogottság tapasztalható az ilyen rendezvények istentiszteleti jellegével kapcsolatban.

Ezzel szemben nagy szerepet játszanak a nemzeti ünnepek, különösen is a nemzeti kisebbségi egyházakban. A krími németek deportálásának évfordulóján Oroszországban és Ukrajnában – továbbá Németországban az onnan származó német áttelepülők között – istentiszteleteket tartanak, és az erdélyi magyar evangélikus és református gyülekezetek is megemlékeznek nemzeti ünnepeikről. Az ünnepi istentiszteleten kiteszik a magyar zászlót, és eléneklik a magyar himnuszt. Az istentiszteletet ilyenkor saját templomukban tartják, és csak ritkán más helyen (ünnepi sátorban stb.). Utóbbi esetben általában ökumenikusan.

Míg Németországban a nemzeti ünnep alig-alig talál visszhangra az egyházban, különlegesen emlékezetes napokon, mint pl. a fal- és határnyitás 20. évfordulóján, sok helyen tartottak emlék- és hálaadó istentiszteletet.

6.4.3. Istentiszteletek katasztrófák idején

Fontos szerep hárul az egyházra katasztrófák (természeti katasztrófák, repülőgép-szerencsétlenség, cégbezárások, tömeges elbocsátások stb.) esetén. Értelmetlen pusztítással és sok ember halálával szembesülve elvárják az egyháztól, hogy a gyászolók mellé álljanak, és a kétségbeesetteknek válaszokat keressenek. Bajorországban és más német tartományokban az elmúlt évtizedekben kiépítették a rendkívüli helyzetekben szenvedők területi lelkigondozói hálózatát, ahol nem csupán az áldozatok hozzátartozóit, hanem a katasztrófa-elhárító legénységet is gondozzák. Nagyobb katasztrófák idején az istentiszteletek rendszerint nagy politikai és társadalmi részvétellel, ökumenikusan zajlanak.

A kelet-közép-európai kis kisebbségi egyházak gyülekezeti istentiszteleteiken emlékeznek meg a katasztrófákról, vagy a többségi felekezet istentiszteleteihez csatlakoznak.

6.4.4. Egyházi kínálat a társadalomnak

A társadalom számára az egyházi kínálat már azzal kezdődik, hogy a belvárosi templomokat műemléknek tekintik, és az egyház ezekben istentiszteletet hirdet. Még nyilvánvalóbbá lesz ez a kínálat, amikor az egyházi épületekből kilépve, a nyilvánosság előtt tartanak istentiszteletet.

A magyarországi protestáns egyházak német partnereikkel együtt német nyelvű lelkigondozói szolgálatot hoztak létre a Balatonnál. Ennek célja, hogy az istentiszteleti lehetőségekkel elérjék a szabadságukat töltő embereket. Az EKD-től ehhez néhány hétre lelkészeket küldenek Magyarországra. Magyarországon ügyelnek arra, hogy nyilvánvaló maradjon a felekezeti jelleg. A német turistákat általában a kempingekben és a nyaralókban az istentisztelet előtt hívogatják a templomba.

A társadalomnak szóló egyházi ajánlatokhoz tartozik pl. a keresztút a városban, a végén istentisztelettel, kiállítás a templomban áhítattal, vagy istentisztelet nyilvános helyen. A kelet-közép-európai egyházak számára az ilyen rendezvények fontos missziói alkalmak, és lehetőséget kínálnak arra, hogy rendezőként beépüljenek a nyilvánosság tudatába. A nemzeti műemlékként számon tartott odesszai Szent Pál templom felszentelésére Ukrajnában egy hétvégén tízszer annyian jöttek el mint az átlagosan jelen lévő gyülekezet. A kis evangélikus gyülekezet néhány napig a közérdeklődés homlokterébe került.

A társadalmi istentiszteleti ünneplés említett formáinál az egyházak komolyan veszik a társadalom iránti felelősségüket. A kisebbségi egyházak gyakran méretüket csodálatra méltó módon meghaladóan veszik ki részüket belőle. Fontos számukra, hogy mindeközben érvényesítsék protestáns jellegüket. A társadalomnak szóló istentiszteletek alakításakor figyelni kell arra, hogy sok olyan embert szólítsanak meg, akik egyre kevésbé otthonosak az egyház hagyományos formanyelvében, mégis gyakran keresik a nekik megfelelő kifejezési formákat.

6.4.5. Ökumenikus és vallásközi rendezvények

A katasztrófák sok különböző felekezetű és vallású embert érintenek. Az ünnepek is az egész társadalomra vonatkoznak. A béke, az igazságosság és a teremtett világ megőrzése olyan témák, amelyek mellett a különböző vallások közösen kiállnak. A protestáns egyházak arra kaptak elhívást, hogy a társadalom részeként hallassák hangjukat az ilyen alkalmakon és

az ilyen témákban. Itt a protestáns egyházak feladatai közé tartozik, hogy ne a feszültség, hanem a megbékélés jeleit küldjék a társadalomnak, hiszen feszültséggel jár, hogy egyrészt meg kell őrizni a saját identitást, másrészt pedig a társadalom részeként szükséges együttműködni más felekezetekkel és vallásokkal. Míg a felekezetek közötti ökumenikus együttműködés kérdése Németországban és a munkacsoport más országaiban alig jár nehézségekkel, Kelet-Közép-Európában sok egyházban tartózkodással fogadják a vallásközi együttműködés gondolatát. Részben pozitív az együttműködés a helyi zsidó hitközségekkel, az érintkezési pontok viszont csekélyek. Mivel az állami iskolákban alig van egyházi szolgálat, a közös ünnepekkel kapcsolatos nehézségek nem olyan mértékűek mint Németországban és Svájcban. Utóbbi helyen a külföldiek húsz százalékot meghaladó aránya mellett a muszlimokkal való párbeszéd fontos jele a megbékélésnek. Ez azonban a dialóguspartner nyitottságát is feltételezi.

6.5. Az istentiszteletek professionalizálása

Az istentisztelet nem színelőadás, viszont az is igaz, hogy teret kell biztosítani, amelyben Isten cselekszik, és ahol az emberek megnyílhatnak. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az istentisztelet ki van téve a konkurenciának. A kulturális ajánlatok sokaságával, nem utolsósorban a tökéletesen megrendezett média-műsorokkal szemben kell hangsúlyoznia a maga helyét. A svájci protestáns egyházak megvizsgáltatták istentiszteleteik „versenyképességét” az egyházon kívüli kulturális ajánlatokhoz viszonyítva. A külső megfigyelésnek az volt a célja, hogy javítsa az istentiszteletek minőségét, így azok megfeleljenek a médiumokban járatos kortársak minőségi igényeinek. Az egyes részletekre vonatkozó minden kritika ellenére, mint az akusztika, a megvilágítás, vagy a mozgás, a tanulmány a következő eredményre jutott: az istentiszteleteknek nem „korszerűbbeknek”, hanem „protestánsabbaknak/evangéliumibbaknak” [*evangelischer*] kell lenniük. Ezt az „evangéliumit/protestánsabbat” nem történelmi értelemben kell venni, hanem egy bizonyos lényeg állandó végiggondolását és korszerű eszközökkel való továbbadását (*semper reformanda* [állandó reformáció]).

6.6. Istentiszteletek a médiumokban

Az istentiszteletek a médiumokban (rádiós áhítatok, reggeli útravaló, istentiszteleti közvetítések, helyszíni és feliratozott televíziós istentiszteletek) már jó ideje az egyház istentiszteleti kínálatához tartoznak. Változások elsősorban Kelet-Közép-Európában érezhetők.

A rendszerváltás előtt a keresztyén programokat [főleg] a nyugati államok külföldi adásainak, pl. a BBC, Amerika Hangja, és olyan adóknak, mint a Szabad Európa Rádió vagy a Szabadság Rádió, továbbá nemzetközi missziós társaságok és rádiómissziók segítségével nyugatról terjesztették. A rendszerváltás után az egyházak túlnyomórészt maguk vették kézbe ezt a feladatot. Hozzáférést kaptak a közszolgálati adókhoz, és maguk is, néha többen, saját keresztyén adókat alapítottak. Néhány országban a nagy[obb] felekezetek meghatározott időt kaptak, az egyház nagysága szerint (Lengyelország, Magyarország, Románia). Az egyházak felelnek az adás tartalmáért, de technikai segítséget kapnak az adó személyzetétől. Az adások fő profilja az istentiszteletek közvetítése.

A televíziós istentiszteletet média-események, amelyeket nagy gondossággal készítenek elő és vesznek fel, többnyire tele templomokban. Lehetőséget kínál azoknak az embereknek, akik vasárnap nem jutnak el istentiszteletre, és egyúttal „cégérül” is szolgálnak az egyháznak. A kisebbségi egyházak számára határt szab a közvetítéssel járó sok fáradság. Jelentősen növekedett az internet mint költségkímélő médium használata az egyházak bemutatásához. Különleges internetes istentiszteleteket is tartanak, elsősorban fiatalok számára.

6.7. Összefoglalás: istentisztelet és társadalom

Isten igéjének hirdetése nyilvános esemény, minden istentiszteletnek része van az evangélium nyilvános kommunikálásában. Ez elsősorban a vasárnapi istentiszteletre igaz. Az istentiszteletnek társadalmi vonatkozásai is vannak. Az elmúlt évtizedek azonban megmutatták: új formákra van szükség ahhoz, hogy a társadalmi változások, az egyéneket és a közösségeket érintő folyamatok közepette megfelelően adják tovább az evangéliumot. Időközben az új istentiszteleti formáknak majdhogynem áttekinthetetlen sokasága alakult ki.

Az új istentiszteleti lehetőségek jó alkalmat kínálnak a gyülekezeteknek arra, hogy hatásuk a társadalomban is érvényesüljön. Különösen is a különböző kelet-közép-európai egyházaknak a médiumokban közvetített istentiszteletei keltenek érdeklődést. Az egyházak sok erőt fektettek ezekbe, és helyállnak ezen a területen. Kijózanító tapasztalattal szolgált azonban, hogy bár az egyházak a bizalom és a szabadság helyeként nagy megbecsülésnek örvendtek a rendszerváltáskor, mégsem sok [új] tagot tudtak [tartósan] megnyerni. Nyilvánvalóan sikerül az egyházaknak az egyéni életet és a kollektív-társadalmi folyamatokat istentiszteleteiken és istentiszteleteikkel vallási szempontból [is] tartalmasabbá tenniük, hogy az istentisztelet a társadalomnak és a társadalomért való szolgálat ünnepe [is] legyen. A tagok hosszú távú megtartása mindazonáltal nagy kihívást jelent.

7. Hajlék az időben – felismerések és távlatok

7.1. Az istentisztelet alapforma és új forma között

A Délkelet-Európai Regionális Munkacsoport egyházai számára az istentisztelet marad a gyülekezet, az egyházi élet középpontja. Ebben kulcsszerepe van a vasárnapi istentiszteletnek. Ez az alapmodell, amelyből azután az istentisztelet sokféle formája kifejlődött. Ezek a vasárnapi istentisztelet kiegészítői. Nem csupán a szórványban, ahol az egyházi munkának a legfontosabbra kell koncentrálnia, hanem mindenhol a gyülekezet kiemelten fontos szükséglete marad a vasárnap délelőtti istentisztelet.

Az istentisztelet alapvető jelentősége a gyülekezet és az egyház számára az istentiszteletek áttekinthetetlen sokféleségében és elevenségében fejeződik ki: a házi áhítattól a rádiós igehirdetésig, egy kis csoport dicsőítő istentiszteletétől az ünnepnapok zsúfolt templomáig. Az egyéni, a gyülekezeti és a társadalmi élet csomópontjainál is egyre fontosabb lesz az istentisztelet. A vasárnapi istentisztelet olyan találkozási pont, amely hétről-hétre összehívja az embereket.

Az istentisztelet alapvető fontosságának elismerése mellett, amely a formák sokféleségében valósul meg, a munkacsoport egyházainak istentiszteleti gyakorlatát az elmúlt években meghatározó további elem: az istentisztelet reformjáért való fáradozás. Ez első lépésben a kornak megfelelő és a kor emberét megszólító új formák kialakítását jelenti. A második lépésben pedig azt, hogy a formákban felismerhetővé tegyék az istentisztelet alapformáját.

7.2. Az istentisztelet fejlődése a munkacsoport egyházaiban

Egy olyan régióban, amelyet gyors és alapvető változások jellemeztek az elmúlt években, az istentisztelet is változott a különböző egyházakban. E többnyire feszültséggel járó változás egyes jellemzőit nevezzük meg az alábbiakban, a rendszerezés igénye nélkül.

7.2.1. Protestáns gazdagság és új kérdések

A munkacsoport egyházainak eszmecseréi az istentisztelet fejleményeiről és a közös istentiszteletek az istentiszteleti formák hihetetlen sokféleségét mutatták. A döntő tapasztalatokhoz tartozik, hogy a különböző istentiszteleti formák nem egymás versenytársaiként léteznek, hanem a protestáns egyházak gazdagságának részei. A formák ilyen gazdagsága gyümölcsözően hathat a saját felekezetre. Az is lehetséges, hogy együtt tartsuk egy másik felekezettel – mint Isten jelenlétének teljes értékű ünnepét. A munkacsoportok [a két másik munkacsoport az észak-nyugat-európai és a rajnai] egyházai ezt a gazdagodást azzal is átéltek, hogy különböző nemzetek, kultúrák és hagyományok együtt ünnepelnek az istentiszteleten. A különböző istentiszteleti formáknak ez a közös elfogadása a közösség megbékélt különbözőségben való növekedésének is tekinthető. Ebben a közösségben az istentisztelet új, megfelelő formáinak keresése is közös feladattá lesz, ahol az egyes egyházak megtalálhatják a maguk válaszait.

7.2.2. Sokféleség és új elkötelezés – agendareformok és alternatív istentiszteletek

Európa újraegyesülése után sok egyházban közel egyszerre jelentkezett az igény, hogy a megszokott istentiszteleti hagyományokat felülvizsgálják, és az egyházon belül közelítsék és egységesítsék. Az agendareformok nem csupán arról tanúskodnak, hogy az egyház készen áll az idők változására. A fennálló rend elemzésével az istentiszteleti fejlemények óriási tömegéről nyilatkoznak, amely tömeg a gyülekezetek elevenségét fejezi ki. A reformok azonban azt is mutatják, hogy az egyházak a számos lehetőség között az összekötőt és a kötelezőt keresik. Ezt gyakran az olyan liturgikus hagyományok és jellemző formák átgondolásában találták meg, amelyek biztosítják az istentisztelet maradandó alapformáját. A liturgiai lazaság és a hagyományok megmerevedése között kristályosodnak ki az istentisztelet kipróbált formái. Ezek a munkacsoport egyházaiban meglévő minden különbség ellenére figyelemre méltó konvergenciát mutatnak, és a közös gyökerek felfedezésével ökumenikus kapcsolódási lehetőségeket kínálnak.

7.2.3. Protestáns istentisztelet és ökumenikus közösség

A protestáns istentisztelet más egyházak, mint a római katolikusok, az ortodoxok vagy éppen az evangélikák istentiszteletével együtt a keresztyén istentiszteleti hagyományba ágyazódik. Az emberek mobilitása és a modern médiumok valósága, továbbá az egyházak és a vallások egymás mellett élése azzal jár, hogy a különböző istentiszteleti elképzelések találkoznak és megvitatásra kerülnek. Ez a protestáns istentisztelet gazdagodását jelenti – liturgiai és különösen zenei szempontból. Ugyanakkor a protestáns istentiszteletnek mindkét formájában, vagyis igehirdetési és úrvacsorai istentiszteletként, egyházi zenével és a gyülekezet részvételével markáns rendje van, ahol Isten ígéje áll a középpontban. A protestáns egyház így öntudatosan viheti istentiszteleti gyakorlatát az ökumenikus párbeszédbe.

7.2.4. Istentisztelet a gyülekezetben és a társadalomban

Az a megállapítás is fontos, hogy az istentiszteletek egyre inkább figyelmet keltenek a társadalomban is. Persze minden gyülekezeti istentisztelet, mint nyilvános esemény a társadalom része. A társadalom, a társadalmi fejlemények és változások összefüggésében jobban igénylik az istentiszteleteket, és az egyházak ennek igyekeznek is eleget tenni. Az egyházak a társadalomban a megfoghatatlanra és az ember Isten előtti felelősségére mutatnak. Egyúttal az egyházak Kelet-Közép-Európában visszatalálnak a társadalmi szerephez, amely sokáig meg volt tagadva tőlük.

7.2.5. Istentisztelet kelet-nyugati összehasonlításban

Érdekes volt megfigyelni, milyen nagy az egyetértés kelet és nyugat között az egyes felekezetek belül, de azon túl felekezetközi egyetértés is van, amely összeköti a keleti és nyugati egyházakat. Így több és más is előkerül nem csak az egyes egyházak kapcsolata a nemzethez, államhoz és néphez. Világossá lesz, hogy a kommunista időszak utóhatása tapasztalható például a civil társadalomra vonatkozóan, amely más mint a nyugati

jellegűekben. Az egyházakban nyugaton inkább liberális (amely a formák és a struktúrák iránti nagy nyitottságában a jellegzeteset és az összekötőt nem akarja elveszíteni), keleten inkább konzervatív gondolkodásmóddal (amelynek kihívást jelent az új társadalmi és politikai szabadság) találkozunk. Az ilyen jellegzetességek felhasználása a munkacsoport és azon túl a GEKE egyházainak párbeszédében keleten és nyugaton elősegíti a megértést és az egyházak közösségének növekedését.

7.2.6. Az egyén és a közösség istentisztelete

Az istentisztelet teret nyújt az egyénnek, és vele a lehetőségek olyan gazdagságát, amelyben az egyén önmagára találhat, Istenről való tapasztalataival tovább hagyományról, nyelvről és kultúráról vallott felfogásával együtt. Ahol helybeliek és bevándorlók illetve különböző nemzetiségűek csoportjai összegyűlnek, mindenki számára elég sok ilyen azonosulási lehetőségnek kell rendelkezésre állnia, hogy lehetővé váljon a közös istentisztelet. A nyelv, az énekkincs és a liturgikus hagyomány fontos kapcsolópontjai az azonosulásnak.

7.2.7. A gyülekezeti közössé új átélése és az egyház újragondolása az istentisztelet felől

Az istentiszteleti ünneplés az egyház alapvető dimenzióját mutatja, amelyet az eddigieknél jobban kell teológiailag értékelni. Bár az istentisztelet szorosan kötődik az igével és a szentségekkel, az egyházi hivatallal és a gyülekezettel, a liturgiával és a zenével, a gyülekezettel és az egyházzal kapcsolatos megfontolásokhoz, mindazt szükséges teológiailag átgondolni, ami összeköti és értelmezi ezeket a tapasztalatokat. Jobban figyelembe kell tehát venni az istentisztelet ekkléziológiai dimenzióját: az, hogy mi az egyház, az istentiszteleti ünneplés által tárul fel. Ez éppen nem az egyháznak az istentiszteletre való leszűkítését jelenti. Hiszen az istentisztelet a gyülekezeti tevékenység hálózatához kapcsolódik, és a mindennapok okos istentiszteleteként [Róm 12,1] túlmutat rajta. Az istentiszteletet a gyülekezet fejlődése érdekében kell formálni – és megfordítva.

7.3. Kritériumok az egyházi istentiszteleti kultúra változásaihoz

Az egyházak istentiszteleti gyakorlata változóban van. Ahhoz, hogy ezt a változást felelősen kísérhessék és alakítsák, a különböző befolyásoló tényezők észrevételezése mellett mindenekelőtt teológiai átgondolás és megalapozás szükséges. Ehhez az alábbi szempontok segítséget nyújthatnak, illetve rávezethetnek. Ezek nem útmutatásul szolgálnak a sikeres istentisztelethez, hanem azzal a feltétellel olvasandók és alkalmazandók, hogy az istentisztelet Isten jó adományaként az egyházra van bízva, amelynek felelősséggel kell formálnia. Minden, az istentisztelet formálásáért való fáradozás közepette szem előtt kell tartani az istentiszteletnek ezt az ajándék jellegét és Istennek azt a szabadságát, hogy embereket megszólítson. Az egyházak így is tesznek, amikor szabadon és felelősen formálják az istentiszteleteket.

1. Az, hogy Isten jelen van az istentisztelet ajándékában, és ezáltal a keresztyén gyülekezet minden istentiszteletén szabadon cselekszik, a keresztyén gyülekezetet hordozó és nyitottá tévő alapvető felismerés és tapasztalat. Isten megszólít, megbékéltet és közösséget teremt. Ezért ügyelni kell arra, hogy Isten ígéréteinek megszabadító ereje tapasztalható lehessen, hogy segítse a megbékélést, és hogy legyen helye az Isten és ember, valamint az emberek közötti közösségnek.
2. Jézus Krisztus evangéliuma, amelyben Isten ígéje kibontakozik, minden emberhez szól. Ebből adódik, hogy Isten ígérének az istentiszteleten a lehető legtöbb ember számára hozzáférhetőnek kell lennie. Ehhez elengedhetetlenül hozzátartozik, hogy a különböző nemzetiségű, nyelvű és kultúrájú emberek magukra találjanak az istentiszteleten.
3. Isten és az egyes emberek találkozása az istentiszteleti gyülekezetben teret biztosít és követel az egyéni kifejezésnek és a közösségi formáknak. Ezért ügyelni kell arra, hogy mind az egyéni szabadságnak mind a közösségi elemeknek helyük legyen az istentiszteleten, amelyekben maga Isten tárulkozik fel.
4. Az istentisztelet dialogikus esemény. Ezért gondoskodni kell arról, hogy a gyülekezet válaszolhasson Isten megszólítására. A válaszoknak is helyre és formákra van szükségük az istentisztelet eseményén: csendesség, imádság, ének, hitvallás stb. Amennyire megszólítás az istentisztelet, annyira kell ügyelni az esztétikai megformálásra is. Az istentisztelet saját szépségének is érvényesülnie kell.
5. Isten ígéje komolyan veszi mindennapi valóságukban az embereket. Az igehirdetésnek az a feladata, hogy az egyes ember való életébe közvetítse az evangélium üzenetét. Ezért kell hermeneutikai érzékenységgel ügyelni a kommunikáció megfelelő formáira, hogy Isten ígérének igénye és ígérete konkrét élethelyzetükben jusson el az emberekhez.
6. A vasárnapi istentisztelet önmagában nem elegendő, üzenetének prófétai ereje van, és kihat a mindennapokra is. Az istentisztelet az Istennel való találkozás következményeképpen megtérésre, változásokra és a mindennapok átalakítására szólít fel. Az istentisztelet integráló ereje megnyitja az utat a nyitott gyülekezethez, amely integrálóan hat. Ügyelni kell arra is, hogy az istentisztelet erőforrásként szolgáljon, és távlatokat nyisson a valóság közös meglátásához és formálásához. A mindennapokra való megerősítésben határozhatja meg az istentisztelet mind az egyén, mind a gyülekezet életstílusát.
7. A keresztyén gyülekezet istentiszteletében tükröződik az egyház egysége. Ezért az egyes alkalmaknak, anélkül, hogy formailag egységesülnének, tekintettel kell lenniük az egyház egységére.

7.4. Következtetések és buzdítás a munka folytatására

7.4.1. Az istentisztelet az eszmecsere és a találkozás középpontjában

A GEKE a tagegyházak liturgiai sokszínűségéből él. E kincs feltárásához szükség van találkozásra, eszmecsere, amelynek a munkacsoportokon túl szilárdan a tagegyházakra kell épülnie. Lelkészeknek, egyházzeneészeknek, lektoroknak és más munkatársaknak legyen bátorságuk ahhoz, hogy találkozzanak a sokszínű istentiszteleti hagyománnyal a meglévő kapcsolatok keretei között. A tagegyházak közötti kapcsolatokban a közös istentiszteleti ünneplésnek a találkozások központi elemének kell maradnia.

7.4.2. Javaslatok közös istentiszteleti liturgiára

A GEKE-nek mint a megbékélt különbözőségben való egységnek nem felel meg az, hogy egységes liturgiára törekedjen a tagegyházakban. Mindenesetre segít, ha liturgiai javaslatokat dolgoznak ki a tagegyházak közös istentiszteleteire. Ezek ügyeljenek arra, hogy elegendő azonosulási lehetőséget kínáljanak minden résztvevő felekezetnek és hagyománynak.

A Délkelet-Európai Regionális Munkacsoport előremutatónak tartja az istentisztelet fejlődését és a vonatkozó tapasztalatok összegyűjtését a tagegyházak között. Ehhez megfelelő eszközökre van szükség, hogy a protestáns istentisztelet jobban kommunikálható legyen megőrzés és változás között. Ilyen lehetőség lenne a GEKE honlapjának információs fórummá fejlesztése, amely hálózatba foglalná a tagegyházak istentiszteleti ügyekben illetékes központjait. Európában a protestáns istentisztelet nem nyerne egy egységes liturgiával, de annál inkább a tagegyházak tapasztalatainak összekötésével.

7.4.3. Istentisztelet és oktatás

Az istentisztelet nem [elsősorban] képzési alkalom. Ugyanakkor egyre nyilvánvalóbb lesz, hogy eltűnőben van a keresztyénségre vonatkozó alapvető tudás, ideértve az istentiszteletet és a részvételhez szükséges legfontosabb ismereteket. A jövő istentiszteleti gyakorlatában nagyon fontos lesz, hogy az embereket ne csak az istentisztelet régi és új formáinak nyerjük meg, hogy tapasztalatokat szerezhessenek. Sokkal inkább úgy értessük meg velük az istentiszteletet, hogy képesek legyenek az istentiszteleten szerzett tapasztalataikat átgondolni és ezeket életük részévé tenni.

FÜGGELÉK: A DÉLKELET-EURÓPAI REGIONÁLIS MUNKACSOPORT EGYHÁZAI

Biserica Evanghélíca C. A. din Romania – Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház

Biserica Evanghélíca Lutherana din Romania – Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház

Českobratrská církev evangelická – Cseh Testvérek Egyháza

Chiesa Evangelica Luterana in Italia – Olaszországi Evangélikus Egyház

Chiesa Evangelica Valdese – Valdens Egyház

Deutsche Evangelisch-Lutherische Kirche in der Ukraine (Ukrajnai Német Evangélikus Egyház)

Evangeličanska cerkev AV. v. Republiki Sloveniji – Szlovéniai Evangélikus Egyház

Evangelische Kirche AB in Österreich – Ausztriai Evangélikus Egyház

Evangelische Kirche im Fürstentum Liechtenstein – Liechtensteini Egyház

Evangelische Landeskirche in Baden – Badeni Egyház

Evangelische Landeskirche Württemberg – Württembergi Evangélikus Egyház

Evangelisch-Lutherische Kirche in Bayern – Bajorországi Evangélikus Egyház

Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland und anderen Staaten – Oroszországi és Független Államok Evangélikus Egyháza

Evangelisch-Methodistische Kirche Mittel- un Südeuropa, vertreten durch Österreich – Közép- és Dél-Európai Metodista Egyház, ausztriai képviseléttel

Evanjelická cirkev augsburského vyznania na Slovensku – Szlovákiai Evangélikus Egyház

Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház

Kárpátaljai Református Egyház

Kosciól Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej – Lengyelországi Evangélikus Egyház

Magyarországi Evangélikus Egyház

Magyarországi Református Egyház

Reformovaná kresťanská cirkev na Slovensku – Szlovákiai Református Keresztyén Egyház

Romániai Református Egyház

Schweizerischer Evangelischer Kirchenbund – Svájci Protestáns Egyházak Szövetsége

Slezská církev evangelická augsburského vyznání – Sziléziai Evangélikus Egyház
(Csehország)

Slovenská evanjelická augsburského vyznania cirkev v Srbsku – Szerbiai Szlovák
Evangélikus Egyház